

Oláh Szabolcs

Bornemisza Péter és a bártfai 1593-as énekeskönyv

A prédikáció textusához igazodó gyülekezeti éneklés
a *Foliopostillában*

Csallóköz-Mátyusföld egykori evangélikus szuperintendense, Bornemisza Péter, akit 1578 végén *Ördögi kísértetekről* szerzett munkája miatt protestáns egyházi bíróság ítelt el, majd utasított ki Semptéről, 1579 őszétől kezdve Detrekő várában, Balassi

István oltalma alatt új prédikációs kötetben dolgozik. Az 1584-ben végül Rárbokon kiadott *Prédikációk egész esztendő által* című könyv, amely alakjáról az irodalomban a *Foliopostilla* nevet kapta, a művelődéstörténet időről időre megújuló érdeklődésére már pusztán lenyűgöző méretei miatt is bizton számíthatott.¹ Műfaj történeti szempontból emlékezetessé az a vonása tette, hogy a szerző az elmondásra, prédikációra már alig alkalmas, mert túlzottan tagolt, skolasztikus jellegű fejtegetéseket családi, házi esti felolvasásra szánta. A korábbi, mintegy 7500 lapnyi ötrészes postillával (1573–1579) megegyezik az egykötetes abban, hogy ez is tartalmaz az esztendő minden vásár- és ünnepnapjára evangéliumi szakaszt (a Luther által megtartott ógyházi perikópa-rend alapján), a kiválogatott szentírási textust ez is előbb röviden, majd prédikációba foglalva mondatonként magyarázza, sőt az ünnep jellegéhez illő imádságot is kínál.² Az viszont már a *Foliopostilla* sajátossága, hogy utal a prédikáció vagy a magánolvasás előtt és után alkalmas énekekre. Ez adja liturgia- és énekléstörténeti jelentőségét is: ének-rubrikái az énekek helyét az egyházi éven és az istentiszteleten belül is meghatározzák. Bornemisza ágendaszerű útmutatásai a könyvben szorosan egymáshoz kötik az igehirdetés, a gyülekezeti éneklés, a káté-magyarázat és az imádság szempontjait. Ezt jelzi az is, hogy a szerző a kötet végére függelékként katekizmust és énekgyűjteményt tervezett; az előbbi nem valósult meg, az utóbbit terjedelmi okokból végül

Oláh Szabolcs irodalomtörténész (Debrecen), a KLTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén dolgozik. A jelen írás egy fejezet a szerző közelmúltban megvédett bölcsész-doktori értekezéséből, a folyóirat számára rövidített változatban.

¹ Bornemisza Péter: *Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetet euangeliombol*. Detrekő—Rárbok 1584.; Borsa Gedeon — Hervay Ferenc — Holl Béla — Käfer István — Kelecsényi Ákos: *Régi Magyarországi Nyomtatványok* I. 1473–1600. Bp. 1971. és II. 1601–1635. Bp. 1983. A továbbiakban RMNy. A *Foliopostilla* sorszáma RMNy 541.

² Az ógyházi perikópához való csatlakozás révén Bornemisza postillái elegyítik a *homilia*, a textust magyarázó igehirdetés és a *sermo*, a témás prédikáció lehetőségeit. A kiválogatott evangéliumi szakaszok megkövetelik az egyházi év eseményeihez való igazodást, ám sokat járt útról lévén szó, mód nyílik a közlendő anyag céltudatos, témakörök szerinti elosztására is. Vö. Schulek Tibor: *Bornemisza Péter 1535–1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkeség történetéből*. Sopron—Bp.—Győr 1939. 301–305.; Botta István: *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*. 1991. 345–376., 424–438. [Humanizmus és reformáció 18.]

külön adta ki Detrekőn. Noha az 1582-es reprezentatív antológia, az *Énekek három rendbe* egy kötetbe szorítja a reformáció három olyan énekcsoportját, amelyeket hagyományosan külön-külön nyomtattak ki (népénekek, verses prédikációk, bibliai históriák), az első része emlékeztet az igemagyarázat és az éneklés szoros viszonyára: „olgy énekeket tart, kikkel az kereztyéni Gyülekezetbe Predikatio halláshoz készülünc”.³

Előzetes megfontolások a szertartási berendezkedés és a gyülekezeti ének viszonyáról (Kutatástörténet)

Az alábbi vizsgálódások arra kívánják ráirányítani a figyelmet, hogy a *Foliopostilla* levelein ajánlott istentiszteleti rendben a teljes esztendő minden vasárnapján egymáshoz igazodik a gyülekezet éneklése és az igehirdetés alapjául szolgáló evangéliumi textus. Jól ismert Kathona Géza értékelése a lutheránus Bornemisza antiliturgizmusáról: szertartási elem nem maradt istentiszteletében, csak gyülekezeti ének, imádság és igehirdetés, „olyan elrendezésben, amelynek szívében, középpontjában az igehirdetés áll”.⁴ Mindez egybevág a *Foliopostillában* rekonstruálható vasár- és ünnepnapj rendtartás jellegével is. Ugyanitt kátémagyarázatos istentisztelet rendje is nyomozható. A leírások szintén nem jelölnek meg antifónákat, zsoltárokat, rezponzóriumokat; csak gyülekezeti énekek, imádságok veszik körül a kátéból való prédikációt.⁵ A detrekői énekgyűjteménybe is csak azok kerültek be a liturgikus hymnusok közül, amelyek nyelvhasználatuk és zenei megformáltságuk alapján gyülekezeti éneklésre eleve alkalmasak voltak, vagy azzá váltak a használat során.⁶ Szintén az antifónás istentiszteleti gyakorlat kerülése, hogy bár Bornemisza 1577-es ágendájában s a *Foliopostillában* egyaránt részletesen rendelkezik az Úrvacsora kiosztásáról, középkori eredetű liturgikus éneket (praefatio, Sanctus, Hosanna, Benedictus, Agnus Dei) nem sorol fel a gyülekezeti énekek és imádságok között.⁷

³ Bornemisza Péter: *Enecek három rendbe: kolömb külömb felec*. Detrekő 1582. RMNy 513.

⁴ Kathona Géza: „Samarjai János gyakorlati teológiája”, *TheolSzemle* (pótfűzet) XVI (1940) 340–341.

⁵ Értékezésében a *Foliopostilla*-beli kátémagyarázatos istentisztelet rendjét vizsgálom, tekintettel az énekek és imádságok formajegyzeire, műfaji emlékezetére is.

⁶ Csak néhány példát hozok; esetükben műfaj történeti szempontból bizonyosan föltűnő módosulásról van szó: Bornemisza népénekként használja őket, holott korábban liturgikus darabok voltak. Az *Immáron a Nap feljövén* hymnust Kálmáncsehi Sánta Márton 1561-es és Huszár Gál 1574-es reggeli istentiszteleti liturgiája egyaránt vasárnap énekelte, az *Ó, mennyei mi szent Atyánk* kezdetű hymnus pedig 1561-ben a szombati, 1574-ben a pénteki prima része. A kézirat protestáns graduálok legrégebbi rétegébe tartozó Batthyány-kódex is a reggeli énekek műfaji sorozatába illeszti a két hymnust. A *Mindeneknek teremtője és híveknek megváltója ... bűnösöknek kezdetű éneket* nyomtatásban először az 1574-es komjáti graduál hozza mint adventi vesperára való hymnust, a kézirat hagyomány szintúgy az adventi hymnusok sorába iktatja.

⁷ Bornemisza Péter: *Negy könyvetske a keresztyeni hitnek tudományarol*. Sempte 1577. 56a–75a. Továbbá *Foliopostilla* 198a–215a. lev. Az *WR vaczoraiarol*. (Három prédikáció az Úr vacsorájáról *Hetfőre Palmarum* azaz *Viragvasarnap utan* kettő, *Keddre Palmarum* azaz *Viragvasarnap utan* még egy.)

Mindazonáltal a himnuszfóbia adatolható jelensége ellenére is óvatosságra kell, hogy intsen Czeglédy Sándor megfigyelése. Eszerint a XVI. században teljes liturgiaellenességről még Debrecen és Méliusz Juhász esetében sem beszélhetünk, hacsak nem árnyalások nélkül.⁸ Zoványi Jenő úgy fogja fel, hogy Bornemisziának a „liturgiájában általánosságban a pfalzi után haladása s ennél fogva a litániaéneklés megszüntetése” oly engedmények, amelyeket a saját lutheránus egyháza érdekében kellett adnia a helvét irányynak.⁹

A gyülekezeti énekek történeti létmódjáról, ennek változásáról már sok ismeretünk van; az esetek nagy többségében válasz adható a kérdésre, hogyan használtak valamely éneket a XVI–XVII. század folyamán.¹⁰ Az énekeskönyvekben lévő előszók, élőfejek, fő- és alcímek, az énekek sorrendje segítenek meghatározni a korabeli szokásformákat, tényleges gyakorlatokat. A történeti poétika lajstromozó változata pedig azt is vizsgálja, hogyan rendeződtek át az egyes énekek műfaji összetevői az évszázados használat során.¹¹ Sok gyülekezeti ének címe utal arra, hogy a prédikáció körül helyezkedett el.

Arra a kérdésre viszont aligha tudunk választ adni, hogy a gyülekezeti éneklése hogyan lépett az istentisztelet vele érintkező egyéb részeseményeivel kölcsönös értelmezői viszonyba: például a kántor vagy a kórus állandó énekeivel, a közös imádsággal, az evangéliumi vagy episztolai textussal és a prédikációval. Holott a közös éneklés csak az imádságok, a káté magyarázata, a prédikáció s az egyéb szertartási részesemények összhatásában járul hozzá a közösséggé válás lelki folyamatához. Fontos lehet rekonstruálni az eltérő istentiszteleti szokások eltérő kommunikációs helyzeteket, ezekben az egymáshoz valahogyan igazodó megnyilatkozási formák (műfajok) kölcsönhatását. Ezt a funkció-történeti megközelítést alkalmazva nem csak az a fő kérdés, hogy a hívőtől milyen válaszselekvést, viszonyulást várhatunk el valamely műfaji konvenció alapján. Példa lehet Huszár Gál *Adjunk hálát mindnyájan az Atya Úristennek* [RPHA 62] vagy Sztárai Mihály *Hálaadásunkban rólad emlékezünk* [RPHA 478] kezdetű éneke. Ezekről feltételezhető, hogy az introitus helyett álltak.¹² A középkori katolikus misében a kezdőének szerepe az volt, hogy

⁸ Czeglédy Sándor: *Méliusz Ágendája és hymnológiai tevékenysége*. Bp. 1967. 358–359., 362–367. és 372–374. [Studia et acta ecclesiastica 2.]

⁹ Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp. 1977. 249. [Humanizmus és Reformáció 6.]

¹⁰ A protestáns gyülekezeti ének fogalma ebben a dolgozatban megfelel annak, amit népnyelvű egyházi ének vagy népének alatt ért a hazai szakirodalom. Vö.: H. Hubert Gabriella: „A XVI. századi protestáns népének mint műfaj”, *Néprajz és Nyelvtudomány* XXIV–XXV (1980–1981) Szegeged 339–361.

¹¹ Uő: „Gyülekezeti énekek műfaja: van-e rendszer az adatokban?”, *ItK* 1989. 298–306. Az 1600-ig írt magyar versek számítógépes adatbázisának létrehozása során egy olyan adatbázis felépítése is elkezdődött, amely tájékoztat a gyülekezeti énekek XVI–XVII. századi használatáról. Az énekek adatbázisbeli tételszámát jelen dolgozatom is feltünteti: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* 3.1 (© 1979–1994) verziója, Horváth Iván — H. Hubert Gabriella — Font Zsuzsa — Herner János — Szőnyi Etelka — Vadai István — Ruttner Tamás — Gál György. A továbbiakban: RPHA.

¹² Botta: *Huszár Gál ...*, i.m. 455.

elmélyítse a résztvevők összetartozását, s nyitányként megadja az együttlét hangulatát.¹³ Bornemisza a kátémagyarázatos istentisztelet élére szánja őket: a hálaadó könyörgések a gyülekezetté válás nagy élményével készítik elő a további eseményeket. Ugyanakkor legalább ennyire érdemes lehet az iránt is tudakozódni, hogy azokat a szerepeket, amelyeket az istentiszteletben egy gyülekezeti énekműfaj hagyományosan betölthet, vajon s miképpen erősítik meg vagy formálják át a szertartás eseménysorában hangot kapó *egyéb* megnyilatkozások, illetve ezek változó szokásformái. Az nyilvánvaló ugyanis, hogy a műfaji összetevők változása az istentiszteleti kontextus változásának a függvénye. Például a prédikáció körüli énekek a XVI. században még külön csoportot alkottak az énekeskönyvekben, a XVII. század második felére viszont bekerültek az ún. „különbféle” énekek csoportjába; az ok az istentiszteleti rend rögzülése lehetett.¹⁴

Kísérletet kell tennünk egy-egy éneklési szokás, gyakorlat értelmező leírására, ahol a gyülekezeti éneklés a hozzá viszonyuló szertartási elemek hatásösszefüggéseiben jelenik meg. Ha valamely éneklési gyakorlat az őt feltételező istentiszteleti rend részeként válik láthatóvá, akkor mód nyílik egy további kérdés megválaszolására is. Miért lehetett jelentős sikere valamely éneklési gyakorlatnak és azon belül a műfaji konvenciók rendjének egy-egy felhasználói körben, vagy éppen ellenkezőleg, miért kellett az úzusnak megváltoznia? A gyülekezeti énekek műfaji összetevői közül időről időre mások juthatnak meghatározó szerephez; e változások az őket feltételező körülményekkel együtt vizsgálhatók, ha arra kérdezünk rá, milyen szertartási berendezkedésben, milyen kölcsönviszonyok hatásaként mentek végbe a módosulások.

Alább tételesen is szó lesz majd a forráshiányból adódó akadályokról, amelyek az ilyen kérdésfeltevés útjában állnak. A *Foliopostilla* mellett a kéziratos *Eperjesi graduál* szolgálhat tanulságokkal a gyülekezeti éneklés funkcióitörténetére nézve, mert „Cantiones” feliratú rubrikáiban az ünnepekhez gyülekezeti énekeket ajánl; főleg olyanokat, amelyek nagyrészt nem is szerepelnek magában a gyűjteményben.¹⁵

A *Foliopostilla* énektalásairól részletesen először Sörös Béla liturgiátörténete számolt be, válogatást közölt az ajánlott énekekből, és minden további elemzést mellőzve írta, hogy „az énekek istentiszteleti használatára vonatkozólag is találunk útmutatást”, hiszen „az egyes beszédek mellett mondandó énekek címei is feljegyeztettek”.¹⁶ Erre az összefoglalásra támaszkodva tipologizálta a prédikációkhoz rendelt énekek egy elenyésző részét a postillák áldozatos kutatója, Nemeskürty István. Ám ő monográfiájának mindjárt az előszavában

¹³ Várnagy Antal: *Liturgika, V. év., 1. félév.* Bp. 1985. 29. [Katolikus Teológiai Főiskolai Jegyzetek]

¹⁴ A *Hálaadásokkal róla emlékezünk* [RPHA 478] kezdetű Sztárai Mihály-vers funkcióváltását elemzi H. Hubert. 1989. 301–302.

¹⁵ *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635.* Ed., intr. Ferenczi Ilona. Bp. 1988. [Musicalia Danubiana 9.]

¹⁶ Sörös Béla: *A magyar liturgia története.* Bp. 1904. 196–204.

elhárította Bornemisza egyházszerzői és prédikatori tevékenységének ismeretetését, így sajnos nem szembesült az itt szóban forgó himnológiai kérdésekkel.¹⁷ A *Foliopostilla* eredeti célkitűzésével, vagyis a XVI. századi protestáns egyházi irodalom termését összegző kötet tervével részletesen Kovács Sándor Iván foglalkozott. Példás filológiai pontossággal tárta fel az 1582-es énekeskönyv és az 1584-es prédikációs kötet énekutalásainak egynéhány statisztikai vonatkozását. Továbbá összegyűjtötte Bornemisza ama utalásait, amelyek az egyéni ájtatosságot szolgáló hosszú énekeket ajánlják vasárnap délutánra; „déllyest mulatságos tanuság gyanánt”. Az énekeskönyv faksimile kiadásához írott elsőrangú kísérő tanulmány szerzője azonban nem kérdezett rá a gyülekezeti énekek és az egyéb istentiszteleti megnyilatkozások viszonyára.¹⁸

A jelen dolgozat kérdéseire Schulek Tibor és Kathona Géza munkái azzal járultak hozzá, hogy Bornemisza vasárnapi főistentiszteleti rendjét Huszár Gál lutheri, antifónás főistentiszteleti típusától elválasztották. Ezzel egyszersmind ráirányították a figyelmet a Felső-Dunamellék magyarok vidékein 1570 és 1584 között bizonyosan forgalomban lévő liturgiák kölcsönhatásaira.¹⁹ Sörös Béla tanulmányát kiegészítve állapították meg, hogy Bornemisza minden prédikációja mellett közli a lelkész által vezetett liturgiát. Ennek viszonylag egyszerű menete a következő: az úrnapi tárgy kijelentése (perikópa), felhívás éneklésre, imádság, prédikáció, ezt követi a gyülekezet hitvallása, majd imádság, Úri ima, végül gyülekezeti ének.

A Bornemisza által kidolgozott gyülekezeti éneklés-modell hatástörténetében az 1593. évi bártfai énekeskönyvnek szükségszerűen előbb vagy utóbb meg kellett jelennie. Amikor ugyanis a kutatók az 1582-es detrekői kiadás utóéletére kérdeztek rá, a bártfai gyűjtemény időbeli közelségével és szemléleti-felekezeti hasonlóságaival is a kézenfekvő választ ígérte. Ugyanakkor a kritikai észrevételek, amelyek elsősorban arra szorítottak, hogy a bártfai kiadás „következetlenül szerkesztett”, hamar le is zárták a megnyílni látszó értelmezői pályákat.²⁰ A *Foliopostilla* és az 1593-as bártfai énekeskönyv kapcsolatára H. Hubert Gabriella mutatott rá 1982-ben.²¹ Ő akkor az énekeknek azt a hosszú felsorolását és osztályozását vizsgálta, amely a *Foliopostilla* 102. lapján jelent meg *Eneklekről* címmel, majd kisebb változtatásokkal a Bártfán kiadott énekeskönyv előszava lett. A tanulmány szerzője eltéréseket mutatott ki a prédikációs kötetben kezdősorokkal feltüntetett énekek listája és a bártfai előszó között. Arra

¹⁷ Nemeskürty István: *Bornemisza Péter az ember és az író*. Bp. 1959. 332. [Irodalomtörténeti Könyvtár 4.]

¹⁸ Kovács Sándor Iván: *Kísérő tanulmány*. *Bornemisza Péter: Énekek három rendbe. Detrekő, 1582*. Bp. 1964. 37–40. [Bibliotheca Hungarica Antiqua 6.]

¹⁹ Schulek: *Bornemisza Péter ...*, i.m. 163., 165., 167. és 305.; Kathona: *Samarjai János gyakorlati theológiája*, i.m. 408–409.

²⁰ Vö. Kovács: *Kísérő tanulmány ...*, i.m. 1964. 40.; Csomasz Tóth Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. Bp. 1958. 84. [Régi Magyar Dallamok Tára 1.] A továbbiakban RMDT I.

²¹ H. Hubert Gabriella: „A bártfai énekeskönyv kapcsolata Beythe és Bornemisza énekeskönyveivel”, *ItK* 1982. 186–188.

a következtetésre jutott, hogy az előszót átvevő „bártfai szerkesztő egy nem egészen pontos kéziratot forrásból, nem pedig a *Foliopostilla* nyomtatott kiadásából ollózt”.²² A forrásnak vélt kéziratot gyűjteménnyel kapcsolatban megfogalmazta azt a föltevését, hogy az esetleg Bornemisza egy későbbi kiadványtervének a kézírata lehetett, amelyet persze a bártfai szerkesztő nem feltétlenül ismert. A tanulmányíró azt hangsúlyozta, hogy „a Bornemisza-féle és a bártfai énekeskönyv között nemcsak eszmei, hanem szorosabb kapcsolatot kell feltételeznünk, csak hogy nem az 1582-es detrekői, hanem egy esetleges későbbi, szintén Bornemisza-féle kiadványterv és a bártfai énekeskönyv között.”²³ Tézise megfogalmazásakor a *Foliopostilla* énekutalásai és a bártfai kiadás közötti összefüggéseket a szerző nem részletezte tovább.

Az 1593-as bártfai kiadás sajátosságai közé tartozik a XVI. században egyedülállóan gazdag ünnepi énekanyag, a *csak itt található* és *csak részben ünnepi* csoportok megléte (adventi, vízkereszti, házasságról való, vízkereszt utáni, kommunikáláskor való), a kötet szerkezetében az egyházi év ünnepeinek következetes érvényesítése, továbbá az alkalmi énekek, ünnepi énekek és psalmusok elegyítése. E vonásokat kezdeményezői ellenére H. Hubert Gabriella mégsem a *Foliopostilla* prédikációs rendje és énekajánlásai felől vélte értelmezhetőnek. Ehelyett gondolatmenetét olyan nehezen átlátható terepen folytatta, mint amilyen a kéziratok közvetítés kérdésköre. Onnan nézve a bártfai énekeskönyv szerkezeti jellegzetességeire az is hihető magyarázatnak tűnt, hogy az 1593-as szerkesztő elsősorban nem a korábbi nyomtatott énekeskönyvek anyagát használta fel, hanem „a Bornemisza-előszóval ellátott, kéziratot gyűjtemény” volt a forrása.²⁴

Magam úgy látom, a prédikációs kötet és az énekeskönyv közötti összefüggés rendszeresnek, sőt funkcionális érvényűnek mutatkozik, ha az összevetést kiterjesztjük a *Foliopostilla* sorban egymásra következő összes énekutalására és a bártfai énekeskönyv énekkönyvére Szentháromság-nap előtt. Ezt követően, az ünneptelen félévben, vagyis a bártfai kiadás 156. levelétől fogva a megfelelés nem rendszeres ugyan, viszont továbbra is funkcionális. Az így nyert nagyobb távlat lehetőséget ad a bártfai kiadás forrásainak és szerkesztési eljárásainak nyomon követésére is. Eközben a *Foliopostilla* énekutalásait és az 1593. évi bártfai kiadás Szentháromság-nap *előtti* és *utáni* anyagát szoros olvasással elemzem. Fő célom, hogy erősebb megvilágításba kerüljön egy olyan éneklési gyakorlat, amely a gyülekezeti énekkönyv kialakításakor még tekintettel lehetett a középkori (a Luther által is használt) perikópa szerinti textus, a prédikáció és a gyülekezeti énekek kölcsönös hatására. Funkciótörténeti szempontból is sokatmondó lehet a két gyűjtemény viszonya, hiszen ellenőrzési lehetőségét kínál arra nézve, hogy a *Foliopostilla*-beli éneklési modell mennyire volt hatékony a korabeli énekhasználó közösségek számára.

²² Uo. 188.

²³ Uo. 188.

²⁴ Uo. 188.

A „bőbeszédűség” teológiai jelentősége a postillairól és az énekeket kiadó Bornemisza nyelvi magatartásában

Luther szerint az istentiszteleten résztvevők között sokan még nem valódi hívők, csak szajátati báméskodók; számukra a gyülekezeti éneklés (éppen úgy, mint az igehirdetés) a török fenyegetései közepette nyilvános vonzerő a hithez.²⁵ Az ilyen embereket képezni kell a gyülekezeti éneklés eszközével: amennyire csak lehet, egyszerű és közkeletű, mégis rendes és illendő szavakkal, a képességeikhez mérten.²⁶ Az énektanítás valláspedagógiai szerepének efféle hangsúlyozása magyar nyelven is fölöttébb korán, már Gálszécsi 1536-os krakkói kiadványának előszavában megjelenik.²⁷ Az éneklés mégis mindenképp előtt Isten szava körül végzett szolgálat, ahogyan az —Luther teológiai rendszerével összhangban— Bornemisza írói munkásságának egészére érvényes. Ez a gondolat az 1582-es detrekői gyűjtemény ajánlásában is megfogalmazódik; kifejezetten és nyomatékosan ez az énekek kiadásának egyik oka. Az énekelte szóban két szempont fűződik össze elválaszthatatlanul: Isten dicsérete és kinyilatkoztatása. Mózes dicsérő éneke (2Móz 15) értelmében Isten dicsérete a konkrét történelmi események kijelentése, ezek azonban az újszövetségi hívek számára a kegyelem művére mutatnak. Így a dicséret kinyilatkoztatás lesz, ez pedig, mivel nem emberi szerzésen alapul, hanem a tiszta tant hagyományozza, újra a dicséret formáját ölti.²⁸ A dicsérés közléshelyzetében Isten szavát a hívő —Luther hermeneutikája szerint— azáltal érti meg, hogy az igét saját életére alkalmazza, általa tehát a saját létösszefüggés felismerése mehet végbe.²⁹

²⁵ Martin Luther: *Deutsche Messe*. 74,25–75,2. [Martin Luthers Werke. Kritische Gesamt-Ausgabe. Weimarer Ausgabe. Bd. 19. A továbbiakban WA]

²⁶ Luther 1523-ban a Georg Spalatinhoz intézett levelében ír az éneklő gyülekezet szellemi-nyelvi igényéhez való alkalmazkodásról: „pro captu vulgi quam simplicissima vulgatissimaque, tamen munda simul et apta verba canerentur” (WA 35, 73). Retorikai-stilisztikai szempontból ez a *stylus humilis* gyülekezeti hasznosítását jelenti: létezik a beszédnek olyan faja, amely bár *vulgaris et simplex*, bizonyos dolgok (*res*) számára engedélyezett.

²⁷ Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyvét elemezve H. Hubert Gabriella emlékeztet a Gálszécsi-féle előszó e lényeges passzusára: „szükségesek ceremóniák és énekek a szentegyházban, hogy tudatlanokat taníthassanak és inthessenek fílelemre, hűtre és háladásokra”. H. Hubert Gabriella: *Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretnek és imádságok. Kísérő tanulmány*, Bp. 1986. 1005. [Bibliotheca Hungarica Antiqua 13.]

²⁸ Lásd a *Luthers Äußerungen über seine Lieder* fejezetet Gerhard Hahn: *Evangelium als literarische Anweisung. Zu Luthers Stellung in der Geschichte des deutschen kirchlichen Liedes* (München 1981. 28–37) című könyvében. A gyülekezeti éneklés során Csomasz Tóth Kálmán meghatározása szerint a következő kritériumok teljesülnek: 1.) Az egyházi ének igehirdetés, vagyis benne elsősorban Isten szólal meg. Vele a gyülekezet önmagának prédikál; az igét visszhangozza és róla tesz személyes, közös bizonyosságot. 2.) Az egyházi ének imádság is. Nem csupán az, de jelentős mértékben annak is kell lennie. 3.) Az egyházi énekek hitvallásszerűnek kell lennie. 4.) Az egyházi ének gyülekezetszerűsége egyformán számol az eszményi és tapasztalati gyülekezettel. Vö. Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Bp. 1950. 39–50.

²⁹ Walter Mostert: *Az „önmagát értelmező Szentírás”. Luther hermeneutikájáról*. Bp. 1996. 23. [Hermeneutikai Füzetek 9.]

Luther teológiájában a „beszédszerűség” kiemelt szerepe azt jelenti, hogy a nyelv hitbuzgalmi érdekű használóját (exegétát, hitszónokot, énekszerzőt, katechétát) a szó hatóereje, cselekedtető képessége foglalkoztatja. Az alakított valóság nyelvszerűsége, a megformáltság kérdései az oktató haszonra nézve nyernek jelentőséget, ám arra nézve hangsúlyosan, minthogy a reformátori nyelvszemlélet szerint „az elsődleges megértési jelenség nem a nyelv megértése, hanem a megértés a nyelven keresztül”.³⁰

Akár nyelvművelő szándékai megvalósításáról, akár lelkipásztori tevékenységéről legyen is szó, az ismétlő tanulás, az íráshelyek összegyűjtése és megfigyelése, továbbá az erre való hivatkozás Bornemisza-nak alapvető szemléleti igényévé vált. A „bőbeszédűség”, a *halmozás* tehát meghatározó retorikai-stilisztikai eljárásként jutott szerephez nyelvi magatartásában. Nála a gazdag antikizáló példatár is olvasható úgy, mint a reformátori írásértelmezés szolgálatába állított technika.³¹

Bornemisza abban is Luther —ami pedig az összeszedett énekanyag jelentős részét és az előszó gondolati ívét illeti, Huszár Gál— szoros követője, hogy saját énekszerzői és -kiadói vállalkozását az *exemplo prophetarum et priscorum patrum ecclesiae* toposzával autorizálja:³²

„Világ kezdetitől fogva kedig minden szent Attyác, prophéták, Apostolok, férfiak, és aszonyok közt volt ez: Hogy magokat is építenék és az Vr Istent is diczérnék zengedező énekekkel is.” (*Énekek három rendbe*, Ajánlás)

Az éneklés feladatának meghatározásakor Bornemisza is olyan textushoz nyúl segítségért, amelyet a XVI. századi előszókban Luther nyomán egyre-másra idéztek az énekeskönyvek szerkesztői. A bibliai hely *Pál levele a kolossébeliekhez* 3,16:

„Mi is mindnyájan így intetünk az szent Paltul, Colosseis:3. Az Istennek beszéde (úgy mond) lakjék ti bennetek nagy böwséggel. Tanyítsátok és intsétek egymást, Psalmusokkal, diczéreteckel, és lelki énekléseckel, jó keduel énekeluén az ti sziuetekben az wrnac. És valamit czelekettek, mind beszédetekben, és minden tétéménytekben, mindeneket az Iesus neuében czelekedgyetek, hálákat aduán az Atya Istennek ő általa.” (*Énekek három rendbe*, Ajánlás)

Az énekelt szó bőségét célzó halmozás megfeleltethető az önmagát értelmező Szentírás lutheri elképzelésével. Az írás intenzív, figyelmes tanulmányozása során az összegyűjtött helyek egymást értelmezik, ezen keresztül pedig a teljes

³⁰ Gerhard Ebeling: „Isten szava és a hermeneutika”, in Uő.: *Isten és szó*. Bp. 1995. 22–23. [Hermeneutikai Füzetek 7.]

³¹ Borzsák István összegző megállapítása, hogy a postillás kötetekben a bibliai helyek és az antikvitás anyaga azért keverednek kaleidoszkópszerűen, mert Bornemisza az antikvitást is kereszténynek veszi. Vö. Borzsák István: *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza tanulmányok)*. Bp. 1960. 311–313., 324–325., 332–335., 354–358., 363., 372–373., 378.

³² Lásd Luther előszavait WA 35, 73. és Huszár Gál előszavát, 1574. A4a.

Írás akarja értelmezni saját magát. A többrétegű értelem kiformalódása közben az Írás ereje *nos extra nos* helyez; önnön világosságát azáltal mutatja meg az Írás, hogy szorgalmas értelmezőjét világosítja meg.

Bornemisznál a mondatszerkesztés *inconcinuitas*-hoz [illesztetlenséghez] vezető szétfolyatása, a prédikációkban a *loci communes* [közös helyek] típusú sorolások gyakori túlhajtása, a *dispositio* [elrendezés] alapsémájában a tagolás, pontokba foglalás szertelen kiterjesztése, a katekizálásban és a lelki készülés más módjaiban az ismétlés szerepének kiemelése végül mind visszavezethető a lutheri hermeneutika megfontolásaira. Mindez annak a tapasztalatnak a nyelvi megnyilvánulása, amely Bornemiszára a kinyilatkoztatás erejével hat: a Szentírás olvasása bevégezhetetlen feladat. A folytonos tanulás során részeseülhetünk az igének rajtunk végzett munkájából, abból a *történésből*, ami magában rejtje törvény és evangélium különbségét; másképp ennek megértése nem közvetíthető a deduktív gondolkodás számára.³³

A bővítés retorikai alakzata teológiai jelentőséget nyer a reformátor énekszerzők poétikai gondolkodásában. Így nézve méltányolható a protestáns gyülekezeti énekek azon sajátossága is, hogy bennük az Isten—ember viszony (tárgyas, mert distanciát magában hordozó) ábrázolása-megjelenítése nem marad mentes a részletező leírás és a magyarázó félelikus elemek tehertételétől. A templomi énekeknek és a templomon kívül használatos epikus műfajoknak Philipp Wackernagel által újonnan felismert funkcionális összetartozása szintén innen eredeztethető.³⁴ A megverselt prédikáció és a verses világkrónika (ennél kisebb részben a verses bibliai história is) a Szentírás hosszabb-rövidebb szakaszaira építi rá versnyelvét. Ám a locusok nemcsak az utánzás és a versengés bázisául szolgálnak: a bibliai helyek kölcsönzésével és újraalkotásával a saját beszédben az evangéliumi szó válik jelenlővé.³⁵ Minthogy az embernek a teremtéskor birtokolt képességei a bűnbeeséskor megromlottak és azóta csak jóval tökéletlenebb, fogyatékosabb megismerésre képes,³⁶ a halmozott szentírási idézetekkel a reformátor bőséges retorikai érvkészletet hoz elő arra vonatkozóan, hogy szavaiban (az ének poétikai-retorikai rendszerében) Isten

³³ A *Negy koenyoetske* előszava szerint a már előzetesen sajátta vált dolgok hatásaként kerül szembe velünk minden további tenni- és tanulnivaló: „ezeket gyakran által olvassad, és ez kitsinkéc által az egész Szent Írásnac: az Ó és Új Törvénynek tanulására mendegély”.

³⁴ Lásd Wackernagel téma szerinti regiszterét gyűjteménye III. és IV. kötetében (*Vom christlichen Leben und Wandel — A keresztényi élet formája*). Philipp Wackernagel: *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des 17. Jahrhunderts*. Leipzig 1864–1877. I–V.

³⁵ Vö. Ács Pál: „A próféta szó — Udvar- és felsőbbbégbírálat a magyar reformáció korai szakaszában”, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 121–122.

³⁶ A reformátori megszólalás alaphelyzetét a felejtés ismeretelméleti kételye határozza meg, de ez Bornemisznál az újratanulás teológiai eufóriájával társul: „Az több teremtett állati közt, imez legfőbb állattysis ő teremtette, úgy mond Szent János: Az embernek okos és világos lelket, kit ő fuvalla Ádámba. Mely lélek akkor annyi világossággal volt teremtve, hogy azből őtet megismerhette volna, De az után miérthogy megsetétődék az ördög miatt, immár senki csak egys ötet ömagából meg nem esmérheti, hanem ha ismét újonnan szüli es újonnan meg világosítja.” (*Az WR Christusnac emberségben való születéséről, Karátson vtán másod napra, Foliopostilla*, 41b.)

bölcsessége visszhangzik.³⁷ A szóbőségben és a szóáradat által beteljesedő létviszony részévé válik a hallgatóság (magánolvasás az egyéni olvasó):

„Kezdetben ős örökké a fiúnakis Istensége az Atyával együtt volt: Ki nélkül soha semmit nem teremtett sem szerzőt az Atya. Kiről felettébb elmélkedni, mint lehet ez, többet árt, hogy nem mint használ. Mert mint hogy amely ember a nap fényét ha felettébb nézi, megvakul, így az Isteni felséget is aki felettébb értekezi, megbolondul (Prov. XXV.) [...] Elégedgyünk azért mi, a bizonságoknak hinni, kik vallják ötet Istennek szülöttének, és örökké való Istennek lenni. [...] Hogy kedig az ő isteni esméretiben bizonyosb lehess, forgasd meg a Szentírást, és az ő örök istenségéről ezer bizonságokat találsz, kikbe ím meg jegyzek egynéhanyat...“³⁸

Az evangéliumi textushoz igazodó gyülekezeti éneklés a *Foliopostillában*

Ez a *felszaporító* beszédmód a *Foliopostilla* énekutalásaiban úgy nyilvánul meg, hogy Bornemisza az éppen soron lévő prédikáció elé és után rendszerint több éneket is utal, ezek közül a választást a lelkészre bízta. Az evangéliumi textushoz rendeli az énekeket, emlékeztet arra, hogy még számosat lehetne keresni, és a gyülekezetet közös éneklésre szólítja fel: „Kiről fog szólni e mai Evangéliom is. Erről sok szép énekek vadnak, az többi közzül most mondgyuk el mindnyájan imezt” (1a). A leggyakoribb énekajánló formula így hangzik: „Ekkorra való éneklesekről. Diczérjük az Úr Istent énekszóval is, és mondgyuk oly éneket, kibe...”. A felsorolásban nem rangsorolja az ajánlott énekeket, rendszerint csupán a *más, avagy, ismét* szavakkal választja el az incipiteket egymástól.

Bornemisza változatos utasításokkal szabályozza az egyéni készülést, eközben többféle olvasói szerepet is teremt. A lankadókat elmarasztalja, serkenti, a szorgalmasakat még további olvasnivalóhoz utalja, máskor belátó és alkura is hajlik: „ha hosszúcskának tetszenék ez Evangéliomnak predikatioja, felét ottan Délyyestre halasszad. Ha penig éhező lélekkel kevésnek is tetszenék, Olvasd meg az öregbik [nagyobb] Postillából is. Es az kettőből teljesb értelmet vehetsz mindenik cikkelyről.” (uo. 26b)³⁹ Anyagsokszorozó és -sokszoroztató

³⁷ Bornemisza feltűnően érdeklődött a jelenvalóvá tevés poétikai-retorikai lehetőségei iránt. Az *Énekek három rendbe* második és harmadik részében található megverselt prédikációk és verses bibliai históriák szövegállományán számos változtatást a *sermocinatio*, azaz a felléptetés, a beszélgetés, a megjelenítés alakzata kedvéért hajtott végre.

³⁸ Bornemisza Péter: *Első Resze Az Evangéliomokból es az epistolakból valo tanusagoknak*. Sempte 1573. (RMNy 333). *Más Predicatio azon euangeliomból az VR Christusnac Születeseről*. 184a–185b. Továbbá: „ez engedelmességet kívánnya Isten mi tőlünk, hogy hidgyünk az írás bizonságának, és az írás és példák szerént, mint Thamás, imádgjuk ötet, és valljuk mi Vrunknac és mi Iste-nünknek lenni.” (186b–187a.) Vö. még *Foliopostilla*. 44a–45b.

³⁹ A *Foliopostilla* is idézi Pál apostolnak a kolossébeliekhez intézett szavait: „egyéb nemes könyvekből is igyekezzél nagy bőven értekezni a te örökké való idvözítő királyodról, az mint int szent Pál is, Coloss: 3.” (6).

eljárását a prédikáció-olvasás és a katekizálás gyakorlata mellett kiterjeszti az éneklésre is, hiszen a kötet használóját további énekek keresésére ösztönzi: „Külön valo éneketis találsz az Christus fogantatásáról oda hátra.” (27a)⁴⁰

A *Foliopostilla* Bornemisza éneklési gyakorlatának modelljeként is felfogható. Itt a gyülekezet éneklését vezető lelkész feladata az, hogy az ógyeházi perikópák szerint rendezett egész esztendei „predikatiokhoz illendő énekeket” (Előszó) ajánljon.⁴¹ Ezeket az énektalásokat ama nagyszabású vállalkozások közé állítva kell tehát értékelni, amelyek keretében kialakultak a protestáns istentiszteleti szokások a hozzájuk tartozó gyülekezeti éneklési gyakorlatokkal együtt. Bornemisza arra tesz kísérletet, hogy konkrét útmutatást adjon a *gyülekezeti* éneklésnek az istentisztelet rendjében elfoglalt helyére, az ott betöltött szerepére nézve. Azaz a katekizmusi, ünnepi, prédikáció körüli, zsoltározó, közönséges szentegyházi és temetési énekek tömbjeit olyan (öt-hét énekből álló) csoportokba kívánja elrendezni, ahol az énekek harmonizálnak a perikóparend alapján soron lévő evangéliumi textussal, annak prédikációba foglalt magyarázatával.

Források hiányában keveset tudhatunk a protestáns prédikáció és a gyülekezeti éneklés XVI. századi viszonyáról. Ám a *Foliopostilla* énektalásaihoz rendelhető olyan leírás, amely szerint itt a gyülekezeti énekek funkcionális és tematikai beosztása az egész esztendőre rendelt prédikációkhoz igazodik. Bár az alábbi elemzések egy következetesen egymásra vonatkoztatott prédikációs és gyülekezeti éneklési gyakorlat megléte mellett érvelnek, szembesülniük kell azzal, hogy fölöttébb nehéz vállalkozás kontextust teremteni a Bornemisznál tapasztalható jelenség köré. Hasonló, a teljes évet átfogó rendszerezések ugyanis majd csak a XVII. századból igazolják ezt az úzust. Bátorító példa lehet, hogy „az *Eperjesi graduál* scriptora és notatora az egyes vasárnapok liturgiája után a *Cantiones*-feliratú rubrikákban a kezdősorok feltüntetésével gyülekezeti énekeket és zsoltárokat javasol”.⁴² Továbbá egy *Series Cantionum Dominicalium* címet viselő XVI. századi kézirat első részében (ff. 1–8^v) található egy részletes éneksorozat, amely „nemcsak az egyházi év adott ünnepéhez

⁴⁰ „Ezeket itt is ezen Könywbe megtaláloed vtol, Ha többet akarsz Psalmusockal egyetembe, az Huszár Gál énekes könyvébe találsz.” (32a), „Énekeket az felső jedzésekből keress.” (37a), „Egyéb féle Énekleseket keress az Huszár Gál Énekes könyvébe” (40b), „Ezekből válogass egyet vagy kettőt” (50a), „Értsd meg eszt: Ide fel néhol az vtolsó Énekekről nem emlékeztünk: Te azért válogass az WR születése ünnepéről ezekből” (56a), „Avagy keress új esztendőre valot mást, ez mellett.” (70a), „Többet válogathatsz oda fel, az melyeket jedzettünk CII. fóliuson, Negyed Wrnapijára az kijelenés után” (281a).

⁴¹ A *Foliopostilla* imádságai, vasárnapi és ünnepnapjainak perikópái „teljesen azonosak az ötrészes postillának és az *Evangéliumok és epistolák* detrekeői kiadásának” (RMNy 486) anyagával. Ez utóbbi pedig megfelel az első kolozsvári kiadás (RMNy 91) anyagának.

⁴² Ferenczi. 1988. 31. Ferenczi Ilona azt is megfigyelte, hogy „az ötletet és olykor a megvalósítást valószínűleg Bornemisza Péter *Foliopostillájából* vette át a graduál szerkesztője”. Azonkívül, hogy a *Foliopostilla* és az *Eperjesi graduál* egy-egy rubrika-éneke egybeesik, Ferenczi szerint „igen szembetűnő a hasonlóság a Szentháromság ünnepe utáni 10. vasárnap rubrikái között, melyekben a két oszlop három-három éneke és azok sorrendje teljesen megegyezik”.

rendeli az énekeket, mint Bornemisza Foliopostillája és az Eperjesi graduál ének-rubrikái, hanem műfajonként elkülönítve, az énekek istentiszteleten belül elfoglalt helyét is részletesen meghatározza”.⁴³ Ugyanilyen énekutaló sorozatot jegyzett le egy ismeretlen XVII. századi kéz az 1636-os *Öreg Graduál* előzéklapjaira ama példányban, amelyet a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára őrzött meg Debrecenben. A lejegyző megadja az ünnep latin nevét, az ünnepre való szentírási szakaszt: a prédikáció alapjául szolgáló textust. Ezután istentiszteleti kezdőéneket (introitus), hymnust, antifónát, prózai zsoltárfordítást, prédikáció körüli gyülekezeti éneket (communis cantio), majd záróéneket ajánl. Az egész esztendő összes vasárnapjára rendelt evangéliumi szakaszok vezérelték Geleji Katona István gondolkodását is, amikor az *Öreg Graduál* végén „az vasárnapi Evangéliumokból való Antiphonákat” adott közre. Egy másik műfaji sorozatban ugyancsak a vasárnapi textusok elve szerint állította egymás mögé „az egész éneklést bé-rekesztő Áldásokat, az mellyekben az egész esztendő által való Euangéliumoknak summájokat, és velejeket, rhythmusonként rövideden fontos szókkal” foglalta be. Ezek az adatok nem kifejezetten a gyülekezeti ének és a prédikáció alapjául szolgáló evangéliumi textus viszonyáról tájékoztatnak, mégis fontosak. Azt jelzik ugyanis, hogy hatékony az a legkorábban a *Foliopostilla* levelein kimutatható szerkesztési elv, amely alapján az éneklést (a liturgikus és a gyülekezeti) az összes évközi vasárnapi, és nem csupán az ünnepi evangéliumokhoz igazítva érdemes szabályozni. A benedictio-sorozatról szólva Geleji Katona éppen azt jelzi, hogy ez a gyakorlat az ő idejében még csak alakulóban van: „soha még egy Graduálban sem láttattak, mert ugyan nem is voltak (...) mert tsak az jeles üdnepe napokra vóltanak, s az Vasárnapokra penig nem”.⁴⁴

Mindezekkel együtt is csak korlátozott érvényű válaszok fogalmazhatóak meg a következő kérdésekre. Vajon a prédikációhoz viszonyuló gyülekezeti éneklés 1584-ben kimutatható gyakorlatával lehet-e úgy számolni, mint már jó ideje folyamatban lévő törekvések megizmosodott hatásával? Vajon s milyen lehetőségeket kínálnak a gyülekezeti énekeket forgalmazó, örökítő egykorú szerkesztői szokások arra nézve, hogy a prédikáció textusához igazodás valóban énekcsoportosító elvvé válhasson? Sajnos, a gyülekezeti énekeskönyvek kevés információt nyújtanak arra az istentiszteleti, szűkebben prédikációs gyakorlatra vonatkozólag, amelynek funkcionális részeként jelenik meg a gyülekezeti éneklés maga is. Amikor például Geleji Katona István ígértető gyakorlatát vizsgálva Gál Lajos azt kérdezi, hogy „használt-e prédikációi tárgyával egyező tárgyú énekeket és ilyeneket énekeltetett-e”, akkor a kutató nem adhat

⁴³ Sárospatak, TREN Kt. 1336. jelzet alatt. Bevezeti, közli és értelmezi H. Hubert Gabriella: „Adalék a 16–17. századi gyülekezeti énekek műfaj-meghatározásához”, in *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szeged 1997. 205–218. [Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.]

⁴⁴ Geleji Katona István: *A keresztényi odvözítő hitnek egy nyomban jaro igazsagahoz inteztetett ... öreg graduál Gyulafeirvaratt 1636*. [RMK I. 658] *Ajanlo levél*, 6a.

pozitív választ. Éspedig azért nem, mert „Geleji Katona sem a magyar, sem a latin nyelvű prédikációjánál nem közli azt, hogy minő énekeket énekeljenek, vagy énekeltek ezzel együtt”.⁴⁵ Az ágendás könyvek, a káték és a zsinati határozatok, ha elvélve tesznek is utalást az éneklés általános teológiai, ritkábban műfaji vonatkozásairól, konkrétan nem említik a prédikáció és a gyülekezeti éneklés kölcsönös összefüggéseit. Ráadásul nem áll rendelkezésre olyan forrásfeltáró és recepciótörténeti tanulmány sem, amely a XVI. századi prédikációs hagyomány kiterjedt anyagán vizsgálati szempontként érvényesítené azt a kérdést, hogy milyen viszonyulási módokat lehet kiolvasni az igehirdetés és a gyülekezeti éneklés szokásformái között. Ugyanerre az összefüggésre a másik oldalon újabban már összpontosítanak a himnológiai kutatások; a meglévő tanulmányok felvállalták a forrásfeltárás körülményes munkáját.

Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyvében részletesen kidolgozza a főistentisztelet és a (reggeli, hajnali és déleesti) mellékistentiszteletek rendjét, azonban főként a *szertartási* (liturgikus) énekek funkcionális elhelyezéséről gondoskodik. A meghatározó szerkesztői törekvés itt az, hogy a liturgikus örökséget protestáns igények szerint állítsa funkcióba. Huszár Gál teret enged a gyülekezeti szokások érvényesülésének is. Egy-két szertartási ének esetében utal arra, hogy azokat ajánlatos gyülekezeti énekekkel helyettesíteni. Az utalás valószínűleg arra vonatkozik, hogy a gyülekezet ezt meg is tette. A prédikáció előttieken s utániakon kívül néhány további gyülekezeti ének istentiszteleti helye is rekonstruálható. Például a főistentiszteleti *introitus* (I. 257a) és *graduale* helyett (I. 201b), vagy a húsvéti rendtartásban a kórus által énekelt *prosa* helyett (I. 316b) gyülekezeti énekeket ajánl Huszár Gál. Az evangélium és a prédikáció után prózában énekeltek a Nicaei hitvallást: mellette (helyette) a kátéból szerzett dicséretek egész sora énekelhető (I. 94b–110b). Az úrvacsorai liturgiában pedig a kommunikálás közben van mód gyülekezeti éneklésre.⁴⁶

Az ünnepekre való gyülekezeti énekeket Huszár Gál beosztja a graduálban nekik megfelelő helyre, de a besorolás csak tömörszerű. Ugyanígy hoz létre külön-külön téma szerinti csoportokat a katekizmusi énekekből, majd a prédikáció előtti és utáni énekekből. Ám e tömbök nem feltétlenül tükrözik valamely gyülekezet éneklési szokásait; inkább tárházai a hasonló célra felhasználható énekeknek. Hiányoznak mellőlük a szerkesztői útmutatások, amelyek segítenének kinyomozni, hogy az istentiszteletek állandó szertartási (liturgikus) énekei mellett a hallgatóság alkalmanként éppen mely gyülekezeti énekekkel kapcsolódhatott az evangéliumi textusban és a prédikációban foglalt aktuális tanításhoz. Milyen szokásformákra épül és mennyire terjedt el az a korabeli istentiszteleti gyakorlat, amelyben az evangéliumi textus, a prédikáció és a gyülekezeti ének kölcsönhatása nyitja meg az allegorézis szerteágazó és

⁴⁵ Gál Lajos: „Geleji Katona István igehirdetése”, *TheolSzemle* (1939–1940) 176–178.

⁴⁶ Vö. Botta. 1991. 455–459.; Csomasz Tóth Kálmán: „Huszár Gál énekeskönyvének úrvacsorai liturgiája”, *Református egyház VII* (1955) 342–348.

mégis didaktikusan célirányos pályáit? E kérdésre azért nem ígérhetnek pozitív válaszokat a *Foliopostilla* megjelenése előtt forgalomban lévő énekeskönyvek (ám érdekes módon az 1582-es kiadás sem), mert szerkesztőik beosztási rendjüket pusztán téma szerinti, tárházszerű csoportokban valósították meg.

Bár Huszár Gál 1574-ben korábbi kiadásához képest módosítja az egyes tömbökön belül a gyülekezeti énekek sorrendjét, nincs tekintettel a perikópás rendszer szerinti textus, a prédikáció és a gyülekezeti ének egymást értelmező viszonyára. Ez a szerkesztői távlat nem nyílt meg előtte (ahogyan énekeskönyvet kiadó kortársai számára sem) funkcionális érvénnyel. Huszár Gál számos ének szertartásbeli helyét meghatározza: a pünkösdi isteni dicséretekből prédikáció előtti énektömböt alkot (I. 315b–322b). A prédikáció utáni (I. 344a–347b és II. 1a–31b) énekek csoportja is nála bővül jelentősen a ma ismert korábbi kiadások anyagához képest. Az alkalomhoz illő aktuális ének kiválasztását azonban itt is, ahogyan más énekcsoportok esetében is, a mindenkori felhasználóra bízta: „A melly isteni diczéreteket az Vr Christusnac születéséről ide írtunk, mikor az szentegyházi szolgáltnac tetszik, akkor mondgyák az szent Gyülekezetben” (I. 170a).

Holott a szóban forgó szerkesztői távlat nyilván adódott a korabeli istentiszteleti szokásokból. Luther 1523-as *Von Ordnung Gottesdiensts* munkáját követően ugyanis a reformáció egyházaiban elképzelhetetlen volt az istentisztelet prédikáció tartása nélkül.⁴⁷ Így a gyülekezeti éneklés és az igehirdetés szükség-szerűen váltak egymás értelmezőivé az istentisztelet történéssorában. További kutatás tárgyát kell képeznie ama kérdésnek, vajon a reformáció XVI. századi német nyelvű énekeskönyveiben volt-e szerkezetépítő hatása a perikópás rendszert követő evangéliumi textusok és a hozzájuk rendelt gyülekezeti énekek kölcsönös viszonyának. A válaszadást nem könnyíti meg az a tény, hogy a német nyelvű templomi énekek olyan hatalmas gyűjteményei, mint amilyenek egyebek mellett Philipp Wackernagel vagy Julius Mützell több kötetes kiadványai, az énekeskönyvek bibliográfiai leírásakor terjedelmi okok miatt lemondanak a teljes és pontos énekrend közléséről.⁴⁸ Ezért nyilvánvalóan anyagfeltáró forráskutatásra van szükség. Ennek méreteit ijesztően megnöveli, hogy a vizsgálandó kérdés olyan szerkesztői gyakorlat meglétére vonatkozik, amelyben prédikáció és éneklés viszonya kerül mérlegre. Márpedig ez a viszony jóval bonyolultabb, semmint hogy a szerkesztettség paramétereit levezethetnénk annak egyszerű megfigyeléséből, hogy valamely énekeskönyv felépítése szigorúan követi-e az egyházi év ünnepeit, vagy sem.

⁴⁷ Luther 1523-ban a leisnigi gyülekezet kérésére *A gyülekezeti istentisztelet rendjéről* készített iratában ezeket írja: „A keresztyén gyülekezet soha ne gyülekezzék össze anélkül, hogy abban az istenigét ne hirdessék s ne imádkozzanak ... Ahol tehát az Isten igéjét nem hirdetik, ott jobb, ha nem is énekelnek, nem is olvasnak s össze sem gyülekeznek”. D. Raffay Sándor: „A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez”, *ProtSzemle* (1933 aug.–szept. melléklet) 9.

⁴⁸ Julius Mützell: *Geistliche Lieder der evangelischen Kirche aus dem sechszehnten Jahrhundert*. I–III. Berlin 1855.

Ha a gyülekezeti éneklés *Foliopostilla*-beli gyakorlatát egyetlen rövid formulával kellene megvilágítani, akkor az istentisztelet alakításának lelkipásztori munkáját hangsúlyozva azt mondhatnánk, hogy a besoroláskor itt *minden éneket funkcionálisan prédikáció körüli ének gyanánt* kellett figyelembe vennie a szerkesztő Bornemiszának. Ám ez a szempont lényegileg határozta meg az énekek rendelkezését. Hiszen a prédikáció előtti ének funkciója szerint előzetesen irányítja azt, hogy a gyülekezet milyen értelemfejtésbe kezd bele már az evangéliumi szakasz és a prédikáció meghallgatása előtt is. A prédikáció utáni ének esetében szintén erős az irányítottság: mind az énekutaló által szándékolt, mind pedig az énekszöveg hatására valóban létre is jövő recepciós szerepek függnek az éneklés előtt elhangzott textustól és az igemagyarázattól. A gyülekezeti ének értelemteremtő, reflektáló szerepe ráadásul felértékelődik, ha egyszerű az istentisztelet rendje. A szertartási elemeket (kényszerűségből is) kerülő, már szinte helvét dísztelenségre emlékeztető Bornemisza-féle liturgia a prédikációt állította középpontba, így jelentősen megemelte a prédikációhoz viszonyuló énekek fontosságát.

Vajon maradt-e ránk a XVI–XVII. századból olyan hazai gyülekezeti énekeskönyv, amely azt dokumentálhatná, hogy a könyvet használó éneklő közösség fogékony volt a legelőször a *Foliopostilla* prédikációi körül működő énekutalásos szerkesztésre? Vajon létezett-e olyan gyülekezet, melynek istentiszteleti rendtartásában a teljes év vasárnapjaira rendelt énekeket az evangéliumi szakaszokhoz igazodva rendezték el? (Azaz e viszonyt az énekhasználókra tett lehetséges hatása függvényében mérlegelték?) Van-e példa olyan XVI. századi magyar nyelvű gyülekezeti énekgyűjteményre, amely szerkezetével tanúsítja, hogy a korabeli szerkesztők a rendelkezésükre álló énekanyaghoz ily jelentős mértékben és bonyolult módon átgondolt szövegértelmező eljárásokkal közelítettek? Található-e tehát olyan gyülekezeti énekeskönyv, amelynek énekrendjét akár csak nagy vonalakban hasonló logika szervezi, mint a *Foliopostilla* énekutalási gyakorlatát? A kérdést kiélezi, hogy maga Bornemisza 1582-es énekeskönyvében nem követi a *Foliopostilla*-beli éneklési gyakorlatot. Ehelyett Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyvére támaszkodik, annak logikája szerint sorolja be a gyülekezeti énekanyagot: azaz Huszár Gál gyülekezeti énekrendjét valósítja meg újra.

Ám van olyan XVI. századi hazai gyülekezeti énekeskönyv, amelynek énekrendje szoros, rendszeres értelmezői viszonyba állítható a *Foliopostilla* énekutalási gyakorlatával: ez pedig az 1593. évi bártfai kiadás.

Az 1593. évi bártfai kiadás énekrendje a *Foliopostilla* énekutalásai tükrében

A bártfai kiadás énekrendje az ünnepi félév összes vasárnapján

Az 1593-as bártfai kiadás mindmáig ismeretlen szerkesztője a liturgikus egyházi év ünnepi felére (vagyis a kötet 155. lapjáig) mintegy 109 éneket sorolt be. Az 1. számú táblázatsor összevetései szerint ezek közül legkevesebb 65 éneket a *Foliopostilla* is ajánl, még hozzá ugyanarra az ünnepre, alkalomra, vagy ünnep utánra, amelyre a későbbi bártfai kiadás is.⁴⁹ Első megközelítésben nem meglepő a megfigyelés, hogy a *Foliopostillában* az ünnepi félév prédikációi köré utalt énekek viszonylag magas számban egyeznek meg az 1593-as kiadás ünnepi félévre kínált énekeivel. Ezt részben az magyarázza, hogy az egyházi év ünnepeire a XVI. századi énekgyűjtemények ugyanannak az (1560-ban már körvonalazódó) anyagnak új énekekkel bővülő változatait kínálták.⁵⁰ Értelemszerűen a *Foliopostilla* szerkesztője sem válogathatott számottevően eltérő

⁴⁹ Ebben a vonatkozásban érdemes szót ejteni néhány esetről, ahol bár az incipitek hasonlóak, a bártfai szerkesztő a *Foliopostilla* ajánlatától eltérő éneket közöl. Ez is a hatás egyféle megnyilvánulása; így a közös énekek száma emelkedik. Egyik példa A *Mi Urunk Jézus Krisztusnak szerelmes Atyja, Uristen* [RPHA 921] kezdetű ének a bártfai kiadás 23. lapján. Azelőtt az 1566-os (179. lap), az 1586-os (RMNy 582. 224. lap) és az 1590-es (260. lap) énekeskönyvekben jelent meg nyomtatásban. Ezzel párhuzamosan a *Foliopostilla* az adventi 4. prédikáció elé egy teljesen más éneket ajánl, *Mi Urunk, Jézus Krisztus, mint meg vagyon írva* [RPHA 920] kezdősorral. Ez a penitenciatartásra intő ének mint jellegzetes prédikáció utáni dicséret először Huszár Gál 1574-es énekeskönyvében jelent meg (II. 4a), innen veszi át Bornemisza és szerkeszti be a detrekői kiadásba (56a). Az 1593. évi bártfai kiadásban hátul, a 303. lapon szerepel. Az eltérést nem lehetetlen azzal értelmezni, hogy a bártfai szerkesztő felcserélte a hasonló kezdetű énekeket. Ezt a feltevést két érv is erősíti. A *Mi Urunk Jézus Krisztusnak szerelmes Atyja, Uristen* kezdetű ének a Várad-i és a két debreceni mintájú énekeskönyvben is hátul, a vegyes dicséretnek között áll, éppen ott, ahol a bártfai kiadásban a másik ének. Ellenben ennek a *Mi Urunk, Jézus Krisztus, mint meg vagyon írva* kezdetű dicséretnek dallamjelzete éppen az a *Hallgasd meg Atya Isten az mi szűkségünket* [RPHA 492] kezdetű zoltárfordítás (Ps 142=143), mely a bártfai kiadás 20. lapján áll, a másik ének előtt, és amelyet a *Foliopostilla* is ajánl ugyanazon prédikáció elé éneklésre.

Egy további példa is értelmezhető felcserélésként. A bártfai kiadásban a 100. lapon az első zoltár parafrázisa, a *Boldog az olyan ember az Istenben, ki gonoszoknak* [RPHA 203] kezdetű ének szerepel. A *Foliopostilla* a 117a levélen nem az 1. zoltárt, hanem a *Boldog az olyan ember ez világon* [RPHA 199] kezdetű 31. (=32.) zoltárt ajánlja. Ez a bűnbánati zoltár, melyet Bornemisza a katekizmusi énekek közé is betold énekgyűjteményében (H6a), tematikailag jobban illik az 50. (=51) (bűnbánati) zoltárhoz, melyre ráadásul vele együtt utal a *Foliopostilla*. Ennek ellenére —nem kizárt, hogy a hasonló kezdősor okozta tévedésből— a bártfai kiadásban az 50. (=51.), majd a szintén bűnbánati 6. zoltárt az 1. előzi meg.

⁵⁰ Az anyag alakulásának csak kezdő és végső fázisát tekintve: karácsonyi ének 1560-ban 13, 1593-ban további 6; kiskarácsonyi ének 1560-ban 1, 1593-ban újabb 3 található; nagypénteki és húsvéti ének 1560-ban 7 van, ez 1593-ban 5-tel bővül; Krisztus kínszenvedéséről és feltámadásáról ének 1560-ban 7, 1593-ban már 18; a mennybemenetelről ének 1560-ban 2, 1593-ban 4; pünkösdi ének 1560-ban 4, 1593-ban már 10 állt az énekeskönyvet használók rendelkezésére. Lásd a *Szegedi Számítógépes Verstörténeti Csoport* táblázatait, H. Hubert. 1986. 1026–1029.

készletből. Így például a Krisztus feltámadása és a Krisztus mennybe felmenetelének napjára, majd a pünkösdre való dicsérek esetében Bornemisza 1582-es és 1584-es énekkinálata majdnem teljesen fedi egymást. Az ehhez képest 1593-ban mutatkozó *többlet* esetében azt az elképzelést, amely az énekek kiválasztása és beosztása során a bártfai szerkesztő döntéseit vezérelhette, még leginkább az 1574-es graduál énekanyaga felől közelítve érthetjük meg. Ugyanis 1593-ban az ünnepi anyag feltehetően két forrásból *dúsult*: a korábbiól még nem dokumentált énekek (bizonyosan kéziratokból való)⁵¹ felvétele mellett az 1574-es komjáti graduál-énekeskönyv valamennyi alkalmas liturgikus és gyülekezeti éneke egyaránt bekerült a bártfai ünnepi csoportokba. Huszár Gál gyűjteményének graduál-részből a század későbbi énekeskönyvei közül éppen a bártfai örökíti át a legtöbb liturgikus éneket.⁵² Az 1593-as bártfai kiadás összeállítóját a foglalkoztatja, hogy a liturgus magánénekét vagy a karéneket beléptetheti-e a gyülekezet által énekelt darabok sorába. A liturgikus örökséget Bártfán a zenei műveltségből adódó igények és lehetőségek is természetesen támogatták; jól lehet közvetlenül egyházpolitikai indokok is érvényesülhettek. A szertartási konzervativizmust, a régi egyházi hagyomány szem előtt tartását jelzi, hogy 1592-ben Horváth Gergely komolyan mérlegeli a festett és faragott képek iránti tisztelet lehetőségét.⁵³

Ha azonban arra a kérdésre keressük a választ, hogy az 1574-es komjáti kiadás ünnepi énekcsoportjaitól miképpen és mi okból tér el az 1593-as kiadás ünnepi félévi anyaga (márpedig ez a jelzett dúsuláson felül néhány újabb *ünnepi tömbszel* is kiegészül), akkor már számolhatunk a *Foliopostilla*-beli énekutaló gyakorlat bártfai énekeskönyvre tett szerkezetépítő hatásával is.

A bártfai énekeskönyv a *Christvs születeserül valo diczirettek* (28–55 lap) esetében Huszár Gál 1574-es karácsonyi énekkönyvének (I. 170b–192b) —és az azzal megegyező 1582-es detrekői kiadás— követőjeként értékelhető. Ám a bártfai szerkesztő a gyülekezeti énekek elé betold két himnust. Egyet Huszár Gál adventi primájából (*Jövel népeknek Megváltója — Veni redemptor gentium*, I. 146a),

⁵¹ A három szóban forgó énekcsoportból a *Jézus Krisztus feltámadá, alleluja* [RPHA 665], az *E nap mi mind örülünk* [RPHA 294], a *Krisztus Urunk feltámadá* [RPHA 813], a *Krisztus mennybe ma felmene, alleluja* [RPHA 809], a *Pünkösdnek jeles napján, alleluja* [RPHA 36], a *Szentléleknek kegyelme apostoloknak* [RPHA 44], a *Pünkösdnap a Szentlélek Úristen* [RPHA 1185], a *Jövel Szentlélek Úristen, töltsd be a te híveidnek* kezdetű énekek a XVI. században nyomtatásban csak Bártfán maradtak fenn. Továbbá a Krisztus kínszenvedéséről való dicsérek csoportja kizárólag olyan énekeket hoz, amelyek nyomtatásban korábbiól nem maradtak fenn más gyűjteményben: *Atyának bölcsessége, isteni bizonyág* [RPHA 114], *Dicséretet mondjunk Atya Istennek* [RPHA 263], *Uram Jézus Krisztusom, én édes Megváltóm* [RPHA 1430], *Régi időben megírta Jeremiás szent próféta* [RPHA 1195] és *Az Úr Jézus Krisztusnak kínját és ő szent halálát* [RPHA 147].

⁵² Vö. H. Hubert. 1980–81. 359.

⁵³ Erre a kriptokálvínista Ambrosius Lam Sebestyén elleni vita keretei között kerül sor Horváth Gregely: *Responsionis ...* (Bártfa 1592) című művében (RMNy 677). Sculteti Severin, aki az öt felsőmagyarországi királyi város esperese lett 1593-ban, *Erotemata de communicatione idiomatum ...*, (Bártfa 1593) című munkájában a *Formula Concordiae*-t nyíltan a saját meggyőződésével egyező hitvallásnak jelenti ki.

egy másikat a karácsony első napi vecsernyéből (*Teljes e széles világon*, I. 210b). Ezután két gyülekezeti ének az 1574-es kiadás rendjében következik, majd a bártfai szerkesztő a korábbi kiadásokhoz képest megcseréli a sorrendet. A Komjáti graduálban és a Bornemisza-énekeskönyvben is soron lévő *Jer, dicsérjük e mai napon a mi Urunkat* kezdetű ének helyett a *Mikor e széles világ kárhozatba esett volna* kezdetűt hozza. Ha e cserére mintát keresünk, azt a *Foliopostilla* szolgáltathatja: az utóbbi éneket a *Foliopostilla* „Karatson estre vagy Etzakara” ajánlja (27a), míg az előbbit majd csak „Karatson napiara” (32a).⁵⁴ A továbbiakban a bártfai szerkesztő közli a *Grates nunc omnes* fordítását (*Hálát adjunk mindnyájan az Úristennek*, 38. lap), amely 1574-ben még nem is gyülekezeti ének, hanem a karácsonyi úrvacsorai főistentisztelet *prosája* (I. 201a), és majd csak Bornemisznánál kerül be a kiskarácsonyi gyülekezeti dicsérek közé. Újabb meglepő fordulat, hogy a *Dicséretes a gyermek* kezdetű karácsonyi ének mögött a bártfai kiadásban egy pünkösdi dicséret következik, *Jer, mi kérjünk Szentleket ... Ó igaz* (1574: I. 322a, 1582: 31b; 1593: 38) kezdettel. E két utóbbi besorolást ismét a *Foliopostilla* magyarázhatja. A 32a levelén együtt található a karácsony esti prédikáció utáni és a másnapi első prédikáció előtti éneklésre alkalmas dicsérek: az ajánlatok között mind a főistentiszteleti prosa, mind a pünkösdi invocatio szerepel.⁵⁵ A 46. laptól kezdve a bártfai szerkesztő Huszár Gál énekrendjét követi, egy új éneket told be, a többi éneket a *Foliopostilla* is utalja.⁵⁶

Mindazonáltal a bártfai kiadás énekrendjét szervező logika megértésében igazán ott segíthet a *Foliopostilla* énekutaló gyakorlatával történő rendszeres összevetés, ahol a XVI. századi protestáns énekeskönyvek hagyományos ünnepi énekszoportjaihoz képest új tömbök jönnek létre. A XVI. századi énekeskönyvek a karácsonyi énekekkel kezdik az egyházi év ünnepeit. Kivétel az

⁵⁴ Az *WR Christus fogantatasarol valo predikatio*, 27a. „Karatson estre avagy Etzakara. Eckorra valo eneklesekroel. Diczeriuc az WR Istent az Christus Fogantatasarol es születeseroel valo Enekeckel. Enec: *Szent Esaias igy ir Christusnac szent születeserül*, etc: Mas: *Jer mi diczeriuc, aldgyc es fel magasztallyuc*, etc: Mas: *Mikor ez szeles vilag Karhozatba eset volna* etc: Külön valo Enekeketis talasz az Christus fogantatasarol oda hatra.”

⁵⁵ „Vtolso Enekeleseröl: *Diczeretes az Gyermec ki nekünc születec*. etc: Mas: *Ez Nap nekünc diczeretes nap*, bizony etc.” (37a) Továbbá: Az *WR Christusnac embersegeben valo szwleteseroel*, 32a. „Karatson Napiara, Első Predikatio. Az mi wrunc Iesus Christusnac bizony Embersegeröl, es emberi testben valo születeseröl lesz mostani Predicationc. Eckorra valo eneklesröl. Diczeriuc az Wr Istent Enec szoualis: *Jer, mindnyiaan örüllyünc* etc, Mas: *Jer diczeriuc, aldgyc es fel magasz*: etc, Ha többet akarsz, imezec lehetec: *Ier diczeriuc ez mai napon* etc: *Szent Esaias igy ír Christusnac szent*: etc. *Ezec vtan Jer mi kerünc szent Lelet* etc: *Halat adgyunc mind az WR Istenec*, ki etc: Ezeket itt is ezen Könywbe megtalalod vtol, Ha többet akarsz Psalmusockal egyetembe, az Huszar Gal enekes könyvebe talasz.”

⁵⁶ *Derec Historia az születet Wr Christosrol* 50a. „Negyed napra Karacson vtan. Ezkorra valo eneklesröl. Diczeriuc az WR Istent Enec szoual. Enec: *VR Isten veletc, Keresztyenec* etc: Mas, *Christus Iesus születec* etc. Mas: *WR Istenec szent Fia* etc: Mas, *Gyermec születec Betlehembe* etc: Mas, *Dauidnac varosaba* etc. *Semmiöl teremte az WR Isten* etc: *Mi Atyanc Isten vezeriuc* etc: Ezekből valogass egyet vagy kettöt. Vtol, *Jer mi kerünc szent Lelet*. etc. *Ismet: Halat adgyunc mindnyiaan az WR Istenec*, ki etc:”

1593-as, mely külön adventi énekcsoportot is tartalmaz.⁵⁷ Az 1593. évi adventi énekrend létrehozható a *Foliopostilla* négy adventi prédikációja elé és után sorban ajánlott énekekből, ha elhagyjuk közülük azt a néhányat, melyek a bártfai kiadásban nem szerepelnek, vagy csak hátrébb állnak.

A *Foliopostillában* az első adventi prédikációt megelőző énekléshez Bornemisza három dicséretet sorol fel.⁵⁸ A bártfai énekeskönyv élén is ezeket találjuk (*Üdvözlég, örök Úristen* [1. lap], *Mi hiszünk az egy Istenbe* [3. lap] és *Jer, mi kérjünk Szentlelket, ... Te igaz* [6. lap]), de a szerkesztő betold eléjük egy vasárnap reggeli himnust (*Immáron a Nap feljövén* [1. lap]), közéjük pedig egy hálaadást (*Hálát adunk teneked, örök Isten* [4. lap]) és egy vigasztaló éneket (*Semmit ne bánkódjál, Krisztus szent serege* [4. lap]). Az adventi második prédikáció elé rendelt énekek közül az ismétlődőkön kívül mind bekerül az 1593-as gyűjteménybe, még az utalás sorrendje is megőrződik (*Kérlek és intlek mostan tégedet* [7. lap], *Hiszünk mind egy Istenben* [10. lap] és az 49. (=50.) zoltár parafrázisa, a *Hogy panaszkodik a hatalmas Isten* [10. lap]).⁵⁹ A második prédikáció utánra ajánlott énekek az 1593-as énekeskönyvnek csak távolabbi lapjain vannak meg.⁶⁰ Az adventi harmadik prédikáció előtt megnevezett énekek közül azt a kettőt, mely eddig még nem fordult elő, szerepelteti a bártfai kiadó is (*Jer, dicsérjük az Istennek Fiát* [13. lap] és *A keresztyénségben, igaz vallás a hitben* [17]).⁶¹ A negyedik adventi prédikáció esetében is a fenti módon történik az énekanyag 1593-as átvétele. A *Foliopostilla* által ekkorra ajánlott énekek közül a bártfai kiadásba bekerül a 143. zoltár fordítása (*Hallgasd meg, Atya Isten, a mi*

⁵⁷ H. Hubert. 1986. 1015.

⁵⁸ „Első Advent Vrnapi Evangeliom. Ezkorra valo eneklesroel. Diczeriuc az Vr Istent Enec szovalis, Es mondgyuc olly eneket, kibe adgyunc halat az Atya Istennec, hogy az ő Szent Fiat ez vilagra küldötte az mi megvaltságunkra, Kiről fog szolni e mai Evangeliomis. Erről soc szept enekes vadnac, Az többi közzül most mondgyuc el mindnyaian imezt: *Enec: Idvöz legy öröc Vr Isten, ki vagy foghatatlan felsegben, Mas: Mi hiszünc az egy Istenben, Mas: Ier mi kerünc a (!) Sz:Lel.*” (1a)

⁵⁹ „Masodic Vrnapi Evangeliom az Wr Christus elioveteleroel. Ez masic Adventnec neuztetic, Wr eliovetele napianac, Kibe az Iteletre valo el iöveteleröl tanulunc. Ezkorra valo eneklesroel. Diczeriuc az Vr Istent Enec szovalis. Es mondgyuc olly Eneket, kibe emlekezzünc ez vilagnac el mulasarol, Es az vtolso Iteletről: Kiről fog szolni e mai Evangeliomis. Erről soc szept enekes vadnac, Az többi közzül most mondgyuc el mindnyaian imezt: *Enec: Kerlec es intlec mostan tegedet, etc. Mas: Hiszünc mind egy Istenben, etc. Avagy: Hogy panaszkodik az hatalmas Isten. etc. Ier mi kerünc szent Lelket.*” (7a).

⁶⁰ „Enekünc utol ezec lehetnec: *Vedd el WR Isten rolunc etc. Avagy: Felseges Isten hozdad kialtunc etc. Avagy: Az mi Mesterünc minket arra int, szüntelen vigyazzunc, etc. Avagy: Oh melly rövid: etc. Avagy: Mit bizic ez világ ő alnoksagaba, etc. Avagy: Emlekezzel meg WR Isten az mi nagy etc*” (14a)

⁶¹ „Harmad wrnapi evangeliom az WR Christuvs elioveteleroel. Kibe predikalasra valo el iövetetet, annac elkezdeset, es arra valo felallasat ertyuc meg. Es az mellett az ő igaz Christus voltat is. Ezkorra valo eneklesroel. Diczeriuc az Wr Istent Enec szoalıs, Es mondgyuc olly Eneket, kiből erösitünc magunc az WR Iesus Christusnac igaz esmeretiben, mert czac azban füg az mi öröc életünc. Kiről az mai Evangeliumis erös bizonyısagot fog tenni. Oe rola soc szept Diczeretec vadnac, Az többi közt igen szept imezis: *Enec: Jer diczeriuc az Istennec Fiat, az szept szüznec aldot, etc. Mas: Az keresztyenségben igaz vallas az hitben, etc. Vtol: Jer mi kerünc szent Lelket, etc.*” (14b)

szükségünket [20. lap]), valamint három prédikáció utáni dicséret (*Hálaadásunkban rólad emlékezünk* [25. lap], *Adjunk hálát mindnyájan az Atya Úristennek* [26. lap] és *Áldott az Úristen örökké mennyeiben* [27. lap]).⁶²

Az 1593. évi bártfai kiadás felépítése az egyházi év ünneprendjét szorosan követi. Ha tehát a gyülekezet mindig a kötet folyamatos rendjét követve jut el az alkalomnak megfelelő énekekhez, akkor a nyitóének által megcélzott magatartás (azaz a hívőtől elvárt válaszcselekvés) és a ténylegesen létrejövő válaszok irányt szabhatnak minden további ének használatának is. A bártfai kiadás ebben nyilván eltér az egyházi év eseményeit beosztásukkal nem követő énekeskönyvektől, ahol fel sem merülhet az, hogy az értelem képződését az előre és hátra irányuló emlékezet irányítsa. A gyűjtemény második éneke —*Üdvöz-lég, örök Úristen, ki vagy foghatatlan fölségben* [RPHA 1404] kezdettel— az 1560-as kiadás óta minden énekeskönyvben megvan, és változtatás nélkül a katechizálásra utaló műfaji megjelölést kap: „Az Szentharomságról való könyörgés”. Huszár Gál az 1574-es énekgyűjtemény graduál-részében külön csoportot hoz létre a kátéból szerzett énekekből, a szóban forgó könyörgést ide osztja be a Szentháromság-énekek közé; ezt a szokást énekeskönyvében Bornemisza is megtartja (1574: 103b; 1582: 38a). Ily módon teljesen váratlan fejlemény, hogy 1584-ben a liturgikus egyházi év összefüggésrendjében is szerephez juttatja az éneket. Ráadásul úgy, hogy az énekelt imádság közelebbi műfaji meghatározásakor az énekszöveg XVI. századi történetében megszokottaktól részben eltérő összetevőket hangsúlyoz. A *Foliopostilla* prédikációi elé utalt énekek közül ez a legelső, advent első úrnapi evangéliuma elé ajánlja Bornemisza. De már nem mint kátéból szerzett könyörgést, hanem mint adventi hálaadó éneket: „mondgyuc olly éneket, kibe adgyunc hálát az Atya Istenec, hogy az ő Szent Fiát ez világra küldötte az mi megváltságunkra” (1a). Az adventi énekcsoportban tehát e Szentháromságról való könyörgés a második ének. Ezt az elhelyezést bizonytal lehet úgy értékelni, mint amiben a *Foliopostilla* utaló gyakorlata is közrejátszott. Az *adventi hálaadás* a prédikációs kötet legelső énekutalása; ha tehát eléneklí a gyülekezet, akkor az év egészén át az istentisztelet minden későbbi eseménye felfogható úgy is, mint hittel teli ráfelelés Isten nyilvánossá lett cselekedetére. A szertartás azért vesztheti el kötelesség-jellegét, mert a gyülekezet képes komolyan venni, hogy a hálaadásban és a dicsőítésben Isten szava közvetlenül is, vagyis úgy, mint *prima causa liturgica*, hatással van az istentiszteletre, az első közös énekléstől kezdve.

⁶² „Negyed Vrnapi Evangeliom az WR Christvs Elioveteleroel. Kibe arra intettünc, hogy az vrnac vtat kesziczünc, mert mi hazzanc iö, Es meg tanullyuc nagy bizonynal, hogy az az WR, az Nazarethbeli Iesus legyen. Eckorra valo eneklesroel. Diczeriuc az WR Istent Enec szoualis. Es mondgyuc olly Eneket, Kibe tegyünc vallast az mi wrunc Iesus Christus feloel. Enec: *Halgasd meg Atya Isten az mi szükségünket* etc. Mas, *Mi urunc Iesus Christus mint meg*, etc. Mas: *Fenyesseseg Tengernec czillaga*, etc. Mas, *Mindeneknec teremtoeie, es hiveknec*, etc. Avagy: *Halaadásunkban rólad emlékezünc*, etc. Avagy: *Adgyunc halat mindnyáian* etc., *Vtol, Jer mi kerüünc szent Lelket* etc. (20b) Végül „Vtolso Enec: *Áldot az Wr Isten öröcke mennyeiben*, etc. Mas: *Adgyunc halat mindnyáian* az etc.”

Ehhez hasonlóan értelmezhető az 1593. évi bártfai kiadás adventi énekkönyvében számos más ének. Mindjárt a sorrendben következő három: a *Mi hiszünk az egy Istenben* [RPHA 910], a *Hálát adunk teneked, örök Isten* [RPHA 484] és a *Semmit ne bánkódjál, Krisztus szent serege* [RPHA 1219] kezdetűek. Közülük a két utóbbit a bártfai szerkesztő sorolta be azok közé az énekek közé, amelyeket még a *Foliopostilla* utalt advent első vasárnapjára. A 2. adventi prédikáció elé ajánlott énekek közül a *Kérlek és intlek mostan tégedet* [RPHA 735], a negyedik adventi prédikáció előtti énekek közül pedig a *Mi Urunk Jézus Krisztusnak szerelmes Atyja, Úristen* [RPHA 921], a *Hálaadásunkban rólad emlékezünk* [RPHA 478], az *Adjunk hálát mindnyájan az Atya Úristennek* [RPHA 62] és az *Áldott az Úristen örökké mennyekben* [RPHA 83] kezdetű énekek szemléleti, retorikai szerveződése kerül közel az elemzettéhez. Ez a hasonlóság vált láthatóvá az énekcsoport hatástörténetében is. Egymástól egészen távoleső felhasználói közösségek is egy tömbben hagyományozták őket, ahogyan azt a kéziratoss források közül például az 1630/31-es *Petri András-énekeskönyv* és az 1646-os *Újnépi-énekeskönyv* is mutatja.

A bártfai kiadás élén az *Immáron a Nap feljövén* [RPHA 584] kezdetű vasárnap reggeli himnus áll, ez nyitja az adventi énekcsoportot. Az 1574. évi gyűjtemény graduál-része azt jelzi, hogy a himnus a teljes heti szolgálatban érezette jelenlétét: a vasárnap reggeli szertartáson volt használatos, de a dallamára énekelték a pénteki és a szombati prima himnusának szövegét is. Ami időszervezetét illeti, az ének tekintettel van a teljes napi hitéletre. A liturgikus himnusnak ezt az utaló erejét az 1593. évi bártfai énekeskönyv szerkesztője a gyülekezet énekeltesében is funkcióba állítja. Az éneket a kötetnyitó adventi csoport élére helyezi, így a világnap metaforája az összes többi ének értelmezőjévé válik. Hasonló szerepe van a liturgiában az introitusoknak, amelyek a teljes egyházi év vagy ünnepekör hangulatát meghatározzák. E vasárnap reggeli himnust Bornemisza a *Foliopostilla* 268a levelén a feltámadás utáni 1. úrnapijára utalja először prédikáció előtt éneklendő gyülekezeti dicséretül.⁶³ Ám az 1582-es editióban még olvasható „hymnus” megnevezés nélkül, megerősítve így az ének használatában beálló változást. A Quasimodogeniti vasárnapra a Lutherféle régi perikópa egyébiránt a Jn 20,19–31 szakaszt írja elő, ennek megfelelően a *Foliopostilla* prédikációja arról szól, hogy „Thamas, söt minden ember, melly igen nehezen hiheti az WR Christus fel Tamadasat”. Az evangélium lényege a „boldogok akik nem látnak és hisznek” (Jn 20,29) krisztusi tételben foglalható össze. Ezzel megfeleltethető az *Immáron a Nap följövén* gondolatfűzésének egyik (protestáns értelmezésben jelentőségteljes) vonulata; benne a tisztító-munkáló hitnek a képzete a látás metaforáitól elválva áthelyeződik a Szóhallás metaforáinak a körébe. Az ének nyilván a végkifejletre mutat: „Hogy mikor az nap elnyugszik, / És az éj elközelítend, / Ez világon tiszták legyünk, / Dicsérjük az nagy Úristent.” Olyan (gyülekezeti éneklésre is alkalmas)

⁶³ A *Foliopostilla* még a Szentháromság-nap utáni 4. (Lk 6,36–42) és 9. (Lk 16,1–9) vasárnapon rendeli prédikáció elé az *Immáron a Nap följövén* kezdetű éneket.

hymnusról van szó, amely grammatikai megformáltsága révén még élénken emlékeztet a liturgikus énekek körmondatos, de tömör szerkezetére, ugyanakkor a vele való találkozás során az ismétlődés érzete és a hitről való megértetes repetitív hermeneutikai műveletei a leginkább meghatározóak.

Az adventi énektömbben vegyesen vannak hymnusok, káté-énekek, könyörgések, hálaadások, vigasztalások, zoltárok. Az 49. (=50.) psalmus Bornemisza értelmezésében különösen alkalmas az éneklésre az adventi második prédikáció előtt, „Kibe [Krisztusnak] az Iteletre valo el iöveteleröl tanulunc” (7a), a 143. psalmus pedig a negyedik prédikáció előtt, amikor az éneklés tropologikus értelme az, hogy „az vmac vtat kesziczünc, mert mi hozzanc iö” (20b). A *Foliopostilla* énekajánlási gyakorlatát, amely szerint a szerkesztő az énekek besorolásakor odahallgat a prédikáció igényeire is, úgy látszik, Bártfán, 1593-ban kész volt megérteni és átvenni egy énekhasználó közösség. Amikor tehát Csomasz Tóth Kálmán elmarasztalja a bártfai szerkesztőt, hogy az képtelen volt „világos és következetes elrendezést megvalósítani, mivel alkalmi énekeket, psalmusokat elegyített az ünnepek közé”, akkor ez az éles kritika a prédikációhoz viszonyuló énekhasználat távlatát, ennek a kötetformálásban megnyilvánuló lehetőségeit hagyja figyelmen kívül.⁶⁴ Ugyanakkor Borsa Gedeon eddig talányos mondata, miszerint „az 1593. évi bártfai kiadásban minden éneket ahhoz az alkalomhoz csoportosítottak, amelyhez azt szánták, ezért külön zoltárokból kiképzett csoport nincs is benne”, a *Foliopostilla* énekutaló gyakorlata felől nézve jól érthetővé válik, sőt megerősíthetőnek tűnik.⁶⁵

A *vízkereszt napjára való dicséret*ek is csak az 1593. évi kiadásban szerepelnek külön csoportként. A tömb élére a bártfai szerkesztő két olyan hymnust állít, amely addig nyomtatásban csak Huszár Gálnál szerepelt, a vízkereszti vecsernyében (*Heródes, dühös ellenség* 1574: I. 221a, 1593: 59 és *Gonosz, kegyetlen Heródes* 1574: I. 222a, 1593: 60). A két kiadásban az egymással szomszédos két ének sorrendje is megegyezik. Mégis az átvétel itt kéziratos táraiból is történhetett. Ha ugyanis a két vízkereszti hymnus együtt jelentkezik kéziratos gyűjteményekben, akkor többnyire rögzített rendben állnak, egymást követve.⁶⁶ A bártfai tömb további négy éneke közül hármát a *Foliopostilla* utal a 70b levélen a vízkeresztet megelőző vasárnapra rendelt prédikáció elé, a negyediket pedig a 75b levélen a prédikáció után ajánlja. A prédikáció textusa Máté evangéliumának 2. részéből való, és Heródes gyermekgyilkosságát tárgyalja. Címe szerint a „gyermec Iesvs miatt több apro gyermecec szenvedéséről” szól a prédikáció; a bibliai hely aktualizáló értelmezéséhez Bornemisza olyan énekeket

⁶⁴ Csomasz Tóth. RMDT I. 84.

⁶⁵ Borsa Gedeon: *Kísérő tanulmány* (Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben ..., Kálmáncsehi Márton: Reggeli éneklések 1560–61*) Bp. 1983. 30. [Bibliotheca Hungarica Antiqua 12.]

⁶⁶ *Heródes, dühös ellenség* [RPHA 533] — Apostagi graduál (S 8) p. 24.; Kálmáncsai graduál (S 41) p. 35.; Pozsonyi toldalék (S 71/2) p. 41.; Balogi cancionale (S 82/1) p. 24.; Bornemisza-ék. toldaléka (S 147) p. 1. *Gonosz, kegyetlen Heródes, született Krisztustól mit félsz* [RPHA 434] — Apostagi graduál (S 8) p. 25.; Kálmáncsai graduál (S 41) p. 33.; Pozsonyi toldalék (S 71/2) p. 41.; Balogi cancionale (S 82/1) p. 25.; Bornemisza-ék. toldaléka (S 147) p. 1.

ajánl, amelyek alkalmasak arra, hogy általuk „keservesen panaszkodgyunc az mi haborusaginkrolis”.⁶⁷ Az allegorézisnek megfelelően a *Tekints reánk immár* kezdetű ének Magyarország siralma a bálványimádás és a gonosz élet miatt, a *Felséges Isten, néked jelentjük, mi nagy nyavalyánkot* kezdetű a 79. zsoltár parafrázisa, a *Szánja az Úristen híveinek romlását* pedig Szegedi Gergely siralmas éneke. A bártfai kiadás sorban közli őket a 60–71. lapokon. Jól illik e querimoniák mögé az *Atya Isten, tarts meg minket* kezdetű Szentháromság-ének is a 71. lapon. Huszár Gálnál 1574-ben és Bornemisza 1582-es detrekői kiadásában mint katekizmusi ének szerepel, bártfai besorolása leginkább az 1560 óta állandó alcím —és a *Foliopostilla*-beli prédikáció— szándékainak felel meg: eszerint az ének könyörgés az Anyaszentegyház ellenségei ellen.⁶⁸ Megfigyelhető, hogy a bártfai kiadás és a *Foliopostilla* egymást követő négy éneke mind a komjáti, mind a detrekői gyűjteményben olyan tömbökben foglal helyet, melyek egymástól távol esnek, és sem funkcionális, sem tematikai összefüggést nem mutatnak.

Ismét olyan csoport következik, mely önállóan nem szerepel egyetlen más XVI. századi énekeskönyvben sem: a *Házasságról való dicséret* csoportja. Erről a beosztásról H. Hubert Gabriella azt írja 1982-ben, hogy a vízkereszt és a vízkereszt utáni énekek között elhelyezkedő házaseénekek csoportja csak látszólag problematikus. Felfoghatjuk ezt a vízkereszt utáni 2. vasárnap tartott kánai mennyező ünnepéhez kapcsolódó énekeknek is. Kontrollanyagként az a két ének használható fel, amelyeket a *Foliopostilla* az „Wrnac mennyezőbéli es leg első czodájáról” szóló prédikáció elé rendelt. Bornemisza a 90a levélen két éneket utal: az egyik Batizi András templomi használatra is alkalmassá tett éneke, a *Jámbor házások, meghallgassátok* kezdetű, a másik pedig a 127. (=128.) zsoltár fordítása: *Boldogok azok, kik Istent félik*. Az 1593. évi kiadásban a házaseénekek csoportja ezzel a két énekkel kezdődik (71. és 75. lap). Utánuk négy olyan házaseének következik (76–85. lap), melyeket korábbról csak Bornemisza 1582-es detrekői második rendje őrizte meg nyomtatásban. Valószínű, hogy a bártfai szerkesztő Bornemiszától veszi át őket, mert egyrészt az énekek sorrendje a két gyűjteményben azonos, másrészt kéziratos forrása a négyből csak egynek maradt fenn.⁶⁹ A házaseénekek sorát egy olyan zárja, amely egyedül

⁶⁷ A bártfai szerkesztő komolyan vehette Bornemisza ajánlatát —„Többek következne, kikbe valasz az mellyic tettzic” —, mert csak a *Szentháromság nap után való dicséret* közé vesz fel három további éneket, a *Keserves szívevel Magyarországnban* (228. lap), az *Ó, mint keseregnek most az Keresztényének* (257.lap) és az *Enlékezézzél, mi történék, Uram, mi rajtunk* (326. lap) kezdetűt. Ez utóbbi a Jeremiás próféta siralmas panaszkódásainak ötödik részéből készített *querimonia*. Nem került be azonban a bártfai kiadásba a *Fényességes tengernek csillaga* kezdetű ének, holott ezt Bornemisza több helyen is ajánlja.

⁶⁸ Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében az A8a levélen. Meg kell jegyeznem, hogy noha a bártfai kiadásban az ének besorolása leginkább e hagyományos alcímnél felel meg, itt az ének fölött pusztán „Vgyan azonrol.” megjegyzés áll. Nyilván az előtte álló három panaszénekre vonatkoztatva.

⁶⁹ Először Bornemisza detrekői második rendjében jelenik meg, azután a bártfai és lőcsei kiadásokban, de kéziratos forrása nincsen: *Igazságod szerint tartozol, Istenem, meghallgatni kérésem* [RPHA 564]; *Seregeknek Ura és erős Istene* [RPHA 1224]; *Mostan vettem, Uram, én ezt eszembe* [RPHA 1021]. Csak az 1593. évi bártfai kiadás őrizte meg: *Bölcsnek ő mondási nekünk azt jelentik*

a bártfai kiadásban hagyományozódott (85. lap). Vizsgálatunk szempontjából most fontosabb, hogy a bártfai énekeskönyvben a házasesnekek csoportjába ugyanaz a zsoltár kerül be, mint amelyet Bornemisza is megnevez a *Foliopostilla*-ban a vízkereszt utáni 2. vasárnapi prédikáció előtt. A házasesnekek 1593-as rendjének kialakításakor valamilyen formában tehát érvényesült a *Foliopostilla*-beli énekutaló eljárás hatása. Forrás hiányában ma nem mondható meg, hogy itt a hatás konkrétan a prédikációs gyűjtemény ismeretében vagy egy már azon alapuló kézirat énekgyűjtemény felhasználásával valósult-e meg.

A vízkereszt utáni harmadik úrnapijára a *Foliopostilla* öt éneket rendel: hármat a 97a levélen a prédikáció elé, kettőt a 101b levélen mint utolsó éneklést. Az aznapi textus Máté evangéliumának 8. részéből való, Jézusnak a bélpoklonson és a százados szolgáján tett csodájáról. A textushoz igazodó énekutalás itt annak az allegorézisnek a jegyében történik, hogy amiképpen sokan „keptelen nagy szükségekben segítségül híuan az Wr Christust, czuda keppen meg segitetenec” (97a), úgy a gyülekezet is tegye ezt, és segítséget nyer. Az ajánlott énekek közül az első a *Hallgasd meg mostan, felséges Isten* kezdetű könyörgés, melyet használatára utaló címe szerint háborúság idején kell mondani. Ezt követi két zsoltár az oltalmazó Istenről és egy bűnbánati zsoltár: a 120. (=121.) (*Leuavi oculos meos in montes*) fordítása *Jer, emlékezzünk, keresztyén népek* kezdettel, a 90. (=91.) (*Qui habitat in adiutorio Altissimi*) parafrázisa: *Aki veti segedelmét az Istennek hatalmába*, majd a 129. (=130.), a *De profundis* átdolgozása, melynek első sora *Felséges Isten, hozzád kiáltunk nagy keserűséggel*. Az ötödik a Melanchthonnak is, Georg Klee-nek is tulajdonított sapphikus dallamú latin ének, az *Aufer immensam, Deus, aufer iram* korai fordítása (*Vedd el, Úristen, rólunk nagy haragod*). A bártfai énekeskönyv is ebben a sorrendben, egymás után közli az öt éneket (88–95. lap): velük nyitja meg a *vízkereszt után való dicséret* csoportját. Igaz, a legelső ének fölött élőfejként még „Az hazassagrvl valo Diczirettek” megnevezés áll (88. lap), de az ének nyilván már a következő tömbbe tartozik, ahogyan arra témája és a címe is utal.

A vízkereszt utáni negyedik vasárnapra szóló prédikáció elején a *Foliopostilla* a 102a levélen az énekek hosszú felsorolását adja, sőt osztályozza is azokat aszerint, hogy a gyülekezetnek melyeket alkalmas énekelnie „közön-séges háborúság”, az ördög, „ez világ”, vagy a halál háborgatása idején. Tanulmányában H. Hubert Gabriella kimutatta, hogy az itt felsorolt 54 ének közül a bártfai szerkesztő 10 éneket kihagyott, habár e 10 kihagyott énekből 4 megvan a bártfai kötetben is. Közben a szerkesztő 3 olyan éneket is felsorolt, amely nem található meg a bártfai gyűjteményben.⁷⁰ Az átvételek történetéhez fontos adalék lehet, hogy a hosszú éneklista mellett Bornemisza útmutatást nyújt a kifejezetten aznapi prédikációhoz tartozó éneklésre is. Közvetlenül az ének-

[RPHA 194] Egyedül az *Istennek szent Lelke illetve szíuemet* [RPHA 612] kezdetű maradt fent kéziratban is (Kecskeméti-graduál függeléke, H 628 p. 15), ám nyomtatásban ez is az előbbiekkel közös utat jár be.

⁷⁰ H. Hubert. 1982. 188.

táblázat alatt „Mostani Enec” megjelöléssel két ének áll: a *Hallgasd meg mostan, felséges Isten*, és a *Hallgasd meg, Atyaisten, a mi szükségünket kezdetűek*.⁷¹ Az előbbi a bártfai énekeskönyvben a 88. lapon szerepel, fentebb már volt szó róla, az utóbbit, a 142. (=143.) zsoltár fordítását, gyűjteménye 95. lapjára sorolja be a bártfai szerkesztő. A bártfai kiadás 97. és 98. lapján következik két ének, a 45. (=46.) zsoltár fordítása (*Erős várunk nekünk az Isten*) és a *Felséges Isten, mennynek, földnek Ura* kezdetű könyörgés a bálványimádók ellen; ezek a *Foliopostilla*ban ugyancsak közvetlenül az aznapi prédikációhoz kapcsolódnak: mindkettő megtalálható a 107b levélen a prédikáció utánra rendelt három „Vtolso Eneck” között.⁷²

Az egyházi év vasárnapjait követő énekeskönyv

E megfigyelés alapján indokoltnak látszik szoros és rendszeres kapcsolatról beszélnünk a *Foliopostilla* és az 1593. évi bártfai énekeskönyv között. A bártfai szerkesztő egyrésztől előszóként közli a prédikációs kötet 102a levelén olvasható éneklislistát. Másrésztől a fenti példák tanúsága szerint a konkrét énekrend kialakításakor Bornemisza az énekutaló eljárását követi, amelyik kölcsönösen érvényesíti az evangéliumi textus, a prédikáció és a gyülekezeti éneklés szempontjait. E szerkesztési módnak a magyar nyelvű protestáns gyülekezeti éneklés XVI. századi történetében nagy jelentősége van, mert olyan elképzelés gyakorlattá válásáról tanúskodik, amilyenről a *Foliopostilla* megjelenése előtti időkből —a meglévő nyomtatott források körében— nincsen tudomásunk. Akár kéziratos gyűjteményt, akár kiadványtervet követtek Bártfán 1593-ban, a fentiek azt bizonyítják, hogy volt olyan énekhasználó közösség, amely az énekeket tematikus csoportokban tároló antológiákkal szemben⁷³ előnyben részesített egy másik kötettypust. Ez utóbbiban az énekek az egyházi év múlását, az ünnepek eljövetelét és egymásra következését a lapszámozással egyező rendben követik: így folyamatos, a verseskötetekéhez hasonló olvasást— éneklést tesznek lehetővé. Az ilyen kötet nyilvánvalóan segítette a gyülekezet éneklésének irányítását; a prédikáció sikeréhez pedig az aznapi témához illő lelki előkészítéssel járult hozzá. A bártfai kiadás anyaga és beosztása lehetővé tesz egy olyan felhasználási módot, amely szerint a gyülekezet egy-egy ünnepi vagy ünnepközi tömbből a vasárnapi istentiszteleten mindig csak néhány énekből álló részegységet énekel el, még hozzá a perikóparendhez igazodva.

⁷¹ „Mostani Enec: *Halgasd meg mostan felséges Isten etc., Halgasd meg Atya Isten az mi etc.*” (*Foliopostilla*. 102a)

⁷² „Vtolso Eneck: *Erős varunc nekünc az Isten etc., Semmit ne bankodgyal Christus szent serege etc., Felseges Isten menyenc földnec etc.*” (*Foliopostilla*. 107b) Szkhárosi Horváth vigasztaló éneke már szerepel a bártfai gyűjteményben a 4. lapon, ezért nem sorolja be a vízkereszt utáni dicsérettek közé a szerkesztő.

⁷³ Ilyen volt az 1560-as gyülekezeti énekeskönyv, az 1566-os Váradé-énekeskönyv, az 1569-es debreceni mintájú kiadás és ennek emendációi, az 1574-es editio második, gyülekezeti része.

Sajnos az 1593. évi bártfai énekeskönyv explicit módon semmilyen információt nem nyújt a felhasználók prédikációs szokásairól. Ugyanakkor tudjuk, hogy Kulcsár György evangélikus postilláját, amely a *Foliopostillával* egyezően követi a vasárnapokra és ünnepekre való evangéliumi szakaszokat, 1579-ben és 1597-ben Bártfán nyomtatták újra (RMNy 426 és 793). Az 1577-től 1599-ig terjedő időszakban pedig evangélikus perikópáskönyv is jelent meg Bártfán, ráadásul a szokástól eltérően kiállításban: a szentek ünnepeire rendelt evangéliumok és epistolák is a *vasárnapok* közé kerültek, nem a kötet végére (RMNy 602). Ez talán újabb megerősítő adalék lehet akkor, amikor rekonstruálni kívánunk egy olyan liturgikai törekvést, a prédikáció textusához igyekszik hozzáigazítani az istentisztelet részeseményeit.

Található néhány olyan németországi XVI. századi protestáns énekeskönyv is, amelynek szerkezetéből arra lehet következtetni, hogy a textusok és a gyülekezeti énekek egymás kölcsönös értelmezőiként kaptak szerepet az éneklés alakításában. Még annak a nyomai is föltalálhatók, hogy a templomi énekeket a vásár- és ünnepnap evangéliumokra tekintettel, azaz *valóban* azok értelmezőiként rendezték el. Wackernagel bibliográfiájában annotált leírás számol be egy 28 ív terjedelmű nyolcadrét nyomtatványról, 1580-ból.⁷⁴ Ez a kiadástípus jelentéktelen változtatásokkal már 1569 óta forgalomban volt, azóta folyamatosan bővült. A d ív hatodik levelén kezdődik a „*Register der Gesänge, so man auff die Sontag und Festage singen mag, vnd mit den Euangelien und Festen vberlein kommen*”. Itt a templomi énekek az „evangéliumokkal fedésbe kerülnek”. Feltehetőleg egy 1593-as kiadás hű lenyomata (noha ezt Wackernagel nem autopszia révén állítja) az a 94 ív terjedelmű negyedréti nyomtatvány, amely Drezdában jelent meg 1597-ben. Wackernagel jegyzete szerint Martin Luther előszava után *három ív* következik: „*Register der Gesenge nach den Sonn- und Festtagen*”. A címleírás alapján a gyűjteményben az egyházi év ünnepi rendjében közli az énekeket a szerkesztő, ám a *mutató* segítségével alkalmassá teszi a kötetet a prédikáció textusához igazodó énekrendelésre is.⁷⁵

A verses *Sonntags-Evangelium* is elkülöníthető alműfaja a németországi protestáns majd evangélikus gyülekezeti éneklésnek.⁷⁶ Nicolaus Hermann

⁷⁴ *Geistliche Lieder, D. Mart. Luth. vnd anderer frommen Christen, nach Ordnung der Jarzeit, mit Collecten vnd Gebeten. New zugericht, Mit einem sondern Register, was auff jdern Sontag vnd Fest zu singen sei.* In Wackernagel. I. Bd. 1864. 512. [Bibl. No. 221]

⁷⁵ *Gesangbuch: Darinnen Christliche Psalmen vnd Kirchen-Lieder D. Martini Lotheri, vnd andere frommen Christen, nach Ordnung der Festen vnd Jarzeit, mit Collecten vnd Gebeten, wie sie in den Kirchen, in der Churfürstlichen Stadt Dresden gesungen werden.* 1597. In Wackernagel. I. Bd. 1864. 613. [Bibl. No. 352] További tétel: Bibl. No. 366.

⁷⁶ A XVI–XVII. századi magyar nyelvű protestáns egyházi éneklés műfajai között megtalálhatók az evangéliumokra írt *antifónák*, ilyenekből az Ep. Grad. három sorozatot is ad. A későközépkori magyar nyelvű kolostori versszerzésnek maradt fent a *Döbrentei-kódex* 127. lapján ilyesféle emléke, amely „az Adventi Evangeliumoknak foglalataja”, vagy „Argumentumos vers” címen került be az irodalomtörténetbe: „Testben elmeben halalra iteltre istennek / ioveti ez neg’ adventi

munkáját javított kiadásban Gregorius Sunderreiter 1580-ban Wittenbergben jelentette meg: egy 36 ív terjedelmű nyolcadrét nyomtatványról van szó,⁷⁷ amely azt tanúsítja, hogy a verses evangéliumot a korabeli műfaji hierarchiában bizonyosan számon tartották. A gyűjtemény szerkesztője ugyanis külön regiszterben tünteti föl a kötet azon énekeit, amelyeket nem evangéliumok szövegére költöttek. Az 1560-as évektől folyamatosan kiadnak gyűjteményeket, amelyek a vasárnapokhoz tartozó evangéliumok megverselt sorozatát foglalják magukban.⁷⁸ Kiemelt figyelmet érdemel Bartholomäus Ringwald 1582-es kiadása, egy 34 ívre rúgó nyolcadrét nyomtatvány.⁷⁹ Wackernagel leírása szerint az ajánlás utáni lapon az evangéliumi énekek dallammutatója áll. A négy vagy kevesebb strófából álló énekeket az *Erhalt uns Herr bei deinem Wort*, a *Herr Jhesu Christ war Mensch und Gott*, a *Nun last uns den Leib begraben*, a *Nun freut euch Gottes Kinder all* és a *Der Tag bricht an und zeiget sich* nótájára kell énekelni. A terjedelmesebb énekek fölött külön-külön ott állnak a megfelelő nótajelzetek. Az A ív utolsó levelével kezdődnek az énekek. Az elrendezés a következő: Először minden esetben egy fölirat tájékoztat az illető vásár- vagy ünnepnap vonatkozó evangéliumáról; ezt követi az evangélium-ének; ezután egy imádság vagy intőének, esetleg egyéb olyan ének áll, amely a nap evangéliumára vonatkozik, sőt ilyenből gyakran mindjárt több is. Az evangélium-énekek és az odaillesztett énekek szedése eltér. Joachim Renbold négysoros strófaból álló, megverselt evangéliumi szakaszait Nicolaus Selnecker felvette *Christliche Psalmen, Lieder, vnd Kirchengesenge* (Leipzig 1587) c. negyedréti kiadványa 514–544. lapjaira.⁸⁰ A cíMLEÍRÁS szerint a vasárnapokhoz tartozó evangéliumokat Luther *Erhalt vns Herr bei deinem Wort* kezdetű könyörgése dallamára kell énekelni; memoriter-gyakorlatként főként a gyermekek liturgikus felkészítését szolgálják.

A Bornemisza-féle éneklési gyakorlat hazai hatásának szempontjából az sem érdektelen, hogy a bártfai szerkesztő előszóként közli a prédikációs kötet 102a levelén olvasható éneklistát. Így a kötetbeli énekek gyülekezeti alkalmazásában funkcionális érvényre juttatja Bornemiszának azt az értelmezési ajánlatát,

evangelivmba vag'on." (RMKT I. 1921. 118–119.) A XVI. századi protestáns gyülekezeti énekeink között a *Követi vala népnek soksága Krisztusnak csudáit* Címfölrata: „[A]z nyoltz bodogsagrol Matth: V." (Bornemisza. 1582. 58b)

⁷⁷ *Sontägliche Euangelia durch das ganze Jar, sampt den fürnembsten Festen, inn gesangweiß*. In Wackernagel. I. Bd. 1864. 514. [Bibl. No. 225]

⁷⁸ *Pl. Deutsche Musica vnd Gesangbüchlin, der Sontags Euangelien, u.s.w. Durch Martinum Agricolum. Jetzund auff's fleissigest mit schönen gesengen vnnnd gebetlein zugericht. Durch Wolfgangum Figelum. Anno. M.D.LXIII.* (Wackernagel. IV. Bd. 1874. 1104–1116. [No. 1578–1581])

⁷⁹ *Evangelia, Auff alle Sontag vnd Fest, Durchs ganze Jahr, neben etlichen Buspsalmen, in Reim vnd Gesangweise vertzieret, anemem vnd sehr nützlich zu lesen vnnnd zu singen, Durch Bartholomeum Ringwalt Pfarherrn in Langfeld. Jtzt auff's new mit fleis durchsehen und Corrigiert.* Frankfurt an der Oder, Bei Andreas Eichorn. In Wackernagel. I. Bd. 1864. 523. [Bibl. No. 241]

⁸⁰ *Auff alle Sontags vnd Feste Euangelien kurtze Reimen, den Kindern aufwendig zu lernen, als ein Summam eines jeden Euangelij, und im Thon, Erhalt vns Herr bei deinem Wort, Nützlich und mit lust zu singen.* In Wackernagel. V. Bd. 1877. 105–116. [No. 153]

hogy a dicséretes —különösen „David Kiraly dicsereti”, a zsoldárok— háborúságok szenvedésekor vigasztalásra szolgálnak. Bornemisza intenciói szerint ez egyszersemind folytonos felhívást is jelent az éneklő gyülekezetre nézve. Nevezetesen: a gyülekezet minden tagja tartsa emlékezetében számtalan sokféle nyavalyáit annak megfelelően, hogy „közönséges háborúság”, „az ördög”, „ez világ”, vagy „a halál” háborgatja. Azontúl pedig e négy rend mint alkalmazási lehetőség alapján mérlegelje, hogy a rendelkezésre álló anyagból mikor melyik éneket veszi elő — lelki szükségleteinek megfelelően: „valamikor valamelyik miatt lenne háborúd, akkor azokat mondogalvan vigasztaldis magadot”. Ami az aktualizáláson alapuló énekválogató eljárást illeti, végső soron a *Foliopostilla* 102a levelének énekosztályozásaira, gyakorlatilag vélhetően inkább az 1593-as bártfai kiadás előszavára vezethető vissza az 1602 és 1614 között Bártfán megjelenő énekeskönyv (RMNy 965) két tömbjének elnevezése: *Háborúságban külső ellenség miatt való dicséretes* (332–380. lap), valamint *Mikor az ördög és a bűn háborgat* (380–400. lap). Ugyanakkor a korabeli énekhaználatban a saját életösszefüggésekre tekintő énekalkalmazás természetes szokását jelzi, hogy e két csoportban —a lelkipásztor Bornemisza szándékainak leginkább megfelelően— merőben más énekek sorakoznak, mint amelyeket a két korábbi gyűjtemény közel azonos címlistája feltüntetett. A XVII. században még négy további evangélikus szerkesztésű protestáns énekeskönyv (RMNy 1438., RMK I. 698., 726., 1309) jelenik meg, melyek az ünnepi énekcsoport után tematika szerint osztották el az éneket.⁸¹ A XVII. század végéről pedig fennmaradt olyan zsoldárlista is, amely mindenféle esetre meghatározza, hogy melyik zsoldárt kell énekelni (RMK I. 1389. 641.)⁸² A *Foliopostilla* énekutaló gyakorlatát követő 1593. évi bártfai kiadás és az anyagot tematikusan elosztó későbbi bártfai énekeskönyvek között mégis nagy különbség van. Míg az utóbbiak pusztán tematikus elrendezéssel élnek, addig 1593-ban a tematikus tömbök egyszersemind az egyházi év perikópáit követő textusokhoz és prédikációkhoz is kötődnek. További kutatás tárgya lehet az, hogy a felsorolt bártfai és lőcsei kötetek beosztásában nem fedezhető-e fel a prédikációhoz való igazodás igénye, legalább nyomokban. A *Foliopostilla* 102a levelén és a bártfai kiadásokban tetten érhető tematikus felosztás hatása kimutatható tehát, de nem erős. Az 1635-ös lőcsei énekeskönyv (RMNy 1630) szerkesztője —valószínűleg Szilvás-Újfalvi 1602-es kiadását követve— már ismét tárházként fogja fel a kötetet, és a XVI. századi zsoldáranyagot is a kötet legelején adja ki, funkcionálisan leválasztva a többi énekfajról.

⁸¹ H. Hubert. 1989. 304.

⁸² H. Hubert Gabriella: „Az éneklés Laskai Csókás Péter teológiai rendszerében”, *ITK* 1990/2. 222.

Az 1593. évi bártfai énekeskönyv énekrendje az ünneptelen félévben

Szentháromság napja után az ünneptelen félévben szűkebb énekkínálat váltja föl azt a terjedelmes és változatos ünnepi énekanyagot, amely eddig a pontig szavatolta, hogy a bártfai kiadás énekrendje már pusztán a nagyfokú és szembetűnő egyezések révén is értelmezhető legyen a *Foliopostilla* énekutaló gyakorlatából. A *Foliopostilla* továbbra is néhány mondatos használati útmutató kíséretében rendeli az énekeket, ám a gyülekezeti énekanyag felsorolásában az ismétlés logikája lesz tapasztalható. A huszonhét évközi vasárnapra a gyülekezeti éneklést a korábbi félévhez képest összességében jóval szerényebb⁸³, téma szerinti összetételére nézve pedig kevésbé egyénített⁸⁴ énekbázis biztosítja. Ráadásul az énekek nagyobb része már szerepelt utalásként az ünnepi prédikációk körül. A bártfai kiadásban a 155. lap után állnak a „*közönseges dicséreték, szent Haromság napiatul foguan az egéz Aduentus vasarnapig*”. Az 1593-as gyűjteménynek e második fele és a *Foliopostilla*ban ajánlott énekanyag között (a kisebb-nagyobb, de többnyire rendszertelen és esetleges átfedések ellenére) nincsenek látványos egybeesések. Ezek hiányában tehát nincs olyan irányzék, amelyet követve könnyűszerrel megközelíthetővé válnának az énekrendet alakító vezérelvek. Mindez persze még nem szükségszerűen jelenti azt, hogy a bártfai énekeskönyvben az ünneptelen félév beosztását ne lehetne továbbra is a *Foliopostilla* énekutaló gyakorlatából értelmezni. Vagyis olyan liturgikus eljárás viszonylatában, amely az evangéliumi textushoz rendeli a gyülekezeti éneket.

Nem volt nehéz érvelni a prédikáció textusához igazodó éneklés mellett a bártfai énekeskönyv adventi, vízkereszt előtti és utáni (a korábbi kiadásokban így még nem található) tömbjei esetében. Ott ugyanis a *Foliopostilla* énekutaló gyakorlata olyan szembetűnő háttérrel biztosított, amely előtt bátran egymáshoz lehetett rendelni vasárnapi evangélium és gyülekezeti ének szövegét. Aki viszont az 1593-as kötet Szentháromság-nap utáni részében vállalkozik a prédikációhoz igazodó éneklés kutatására (de legalábbis a nyomok feltérképezésére), annak érdemes számolnia a következő veszéllyel. Kétségtelen, hogy a perikópákban szereplő úrnap evangéliumokat viszonylag könnyen értelmezői viszonyba lehet hozni a zsoltárok és cantiók jelöletlen csoportjaival, ugyanakkor a *Foliopostilla* énekutalási rendszeréhez hasonló ellenőrző mechanizmus nélkül a szertelen értelemfejtés kockázata is fönnáll! Már csak azáltal is, hogy a zsoltárok és gyülekezeti énekek elegyített áradatában bonyolult tematikai megfontolásokat követő kapcsolatok, összehangzások jöhetnek létre magán a bártfai kiadáson belül is. Sőt esetenként az is kiderülhet, hogy az egyes (jelöletlen) tömböket gyakran meglepően erős kötések tartják össze. Ezek fel-táró értelmezése közben hogyan kerülhető el az a viszonylag egyszerű, ám

⁸³ Összesen csak 65 különböző gyülekezeti ének az ünneptelen félévre.

⁸⁴ Vegyesen túlnyomórészt zsoltárparafrázisok, és olyan énekek, amelyek az 1582-es detrekői énekeskönyv első rendjében a „predikáció után való isteni dicséret” vagy a „közönseges isteni dicséret” műfaji megnevezéssel sorakoznak.

csábító ballépés, amellyel a mai olvasó a saját értékrendjét általánosítaná, sőt kiterjesztené az énekek egykori használóira? Ebben az esetben ugyanis a maga kérdéseit azonosaknak vélné azokkal a korabeli problémákkal, amelyekre pedig éppen az 1593-as bártfai gyűjtemény sajátos és nehezen átlátható szerkezete jelentette a választ. A szövegek közötti viszonyok elemzésekor nem célra-vezető, ha az értelmező olyan elvárásrendszer *kíván tulajdonítani* tárgyának, amely révén pusztán ő maga igazolja könnyebben jelenkori álláspontját.

A tét sokkal inkább az lehet, hogy az utólagosan felismert és értelmezett jelentés-szerkezetek, illetve ezek középponti szervező elemei vajon képesek-e hozzáférhetővé tenni *további* jelentés-lehetőségeket, olyanokat, amelyeket a korábbi kutatás még homályban hagyott. A vizsgálat történeti jelentőségét és helytállóságát akkor biztosítjuk valamennyire is, ha az evangéliumok és a gyülekezeti énekek között oly módon sikerül kapcsolatokat kidolgozni, hogy kontextuális megérvelésük során az egykori recepciós szokások maguk is megragadhatóakká válnak. Ezek ugyanis az előtörténet hermeneutikai hitelével erősítik meg a ma elfogadhatónak tűnő hozzárendeléseket. Nem kevesebbet kell bizonyítani, mint azt, hogy alapjában téveszti szem elől egy sajátos énektaló gyakorlat rendszervonatkozásait Szathmáry József (és az ő véleményét kis árnyalásokkal ugyan, de mégiscsak örökítő szakirodalmi közvélekedés), amikor az 1593-as bártfai kiadás ünneptelen félévi anyagát ekképpen jellemzi: „egy olyan kodex nyomtatása, melyet időről-időre lassan írtak össze minden rend nélkül, ahogy egy vagy más ének a község birtokába jutott.”⁸⁵

Az Eperjesi graduál a Szentháromság ünnepe után minden vasárnapra antifóna-sorozatot ad: egy-egy vasárnapra három-három antifónát. Kettőt evangéliumi szöveggel, egyet a zsoltárok közül.⁸⁶ Az evangéliumi szövegből merített két antifóna közül az első a részletet, a második az összegzést írja le: így nemcsak a vasárnap üzenetét teszik láthatóvá, hanem értelmezési hátteret is kínálnak a gyülekezeti énekek és az evangéliumi szakasz kapcsolatához.

⁸⁵ Az 1593-as bártfai editio szerkesztője „a zsoltárokat, mint a komját, egész helyesen, nem csoportosítja külön, hanem tartalmuk szerint osztja be a dicséretek közé. Egyéb tekintetben azonban az elrendezésben áttekinthetőség nincs. A 183. lapon a »Szent Háromság nap után való dicséretek« kezdődnek, melyek között foglalnak helyet a templomba menéskor mondandó, a szent lélek segítségül hívását tárgyazó, a háborúságnak szenvedéséről való dicséretek vegyesen hálaadó, kérő himnuszokkal. Oly nagy az összevisszaság, hogy a tíz parancsolatról szóló két ének közé odaszúr egy hálaadást, az üdvözülés útjáról, módjáról szólók közé egy hazafias éneket, más zsoltárt és könyörgést. Most a boldogságról zengő majd egy esti ének, ismét a szent házasságról szóló, majd úti ének, s »az Horatius második verses könyvének tizenegyedik éneke« fordítása áll Szikszói Tasnádi Páltól.” Szathmáry József: „A református templomi énekes könyv története”, *ProtSzemle* (1892) 461. Csomasz Tóth Kálmán nyilván látta ugyan a bártfai kiadás énekeskönyvtörténeti jelentőségét („elágazási pontjává válik annak a felvidéki lutheránus énekeskönyvszerkesztési irányzatnak, amely a későbbi löcsei és bártfai kiadványokban kétségtávol felismerhető”), de az anyag morfológiáját nem méltatta kitétetett figyelemre: „Világos és következetes elrendezésről alig beszélhetünk, főként arról nem, hogy ez az egyébként gazdag és szépszájú új anyagot tartalmazó gyűjtemény bármelyik elődjének ... a hatását áruhá el.” RMDT I. 84.

⁸⁶ Ferenczi: *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis ... i.m.* 20.

A *Foliopostilla* szerint a Szentháromság-nap utáni 1. vasárnapon „Az istentelen Kazdagrol: Es istenes szegeny Lazarról” kell prédikálni az Lk 16,19–31 alapján. Az Eperjesi graduálban az illető vasárnap evangéliumából szerzett antifóna (455. sz.) azt a jelentésvonulatot indítja el, hogy a hívek nyomorúsága egyben a hívek jó reménysége is: „Fiam, jusson eszedbe hog’ el vöted javaidat a’ te éltedben, és Lazar azon képpen gonoszit.” Már Bornemisza is ugyanezt az értelemirányt követte a *Foliopostilla* aznapi prédikációjában:

„Ez két emberről főképpen erre tanyít Christus wrunc mindnyaiunkat: Mit hasznalna ha mind az egész vilagot nyernünkis, es lelkünket el veztenünc: Matth. 16. Es tanyit mint kell Istenesen elnünc, mind kazdagsagunkba, mind nyomoruságunkba: Es vigaztal, hogy semmi nyomorusag miatt Istentül el ne idegenednenc. Ez rövid ertelme az euangeliomnac. (...) Neha [Isten] az ő hieuire mentül több nyomorusagot erezt, hogy ő velec mas öröcke valo iokat nagyob örömmel vartasson (Hebr.11.) Ezekről mondoc masszor szollunc. Most erről azert tanullyunc, hogy ez vilagi ioszagnac, se böusegeből, se szüksegeből, se örömeből, se siralmabol, se meltosagabol, se gyalazattyabol, ne tennenc iteletet azrol, kit szeret az Isten, kit kedvel es kit akar iduöziteni. Mert gyakorta az kic mentül nagyob nyuualyaba vadnac, felötte nagy szerelmébe vadnac Isten nec. es neha az ki igen nagy boldogul el, felötte igen gyüölöi az Isten. Kiröl pelda imez nagy kazdagis, és az igen nagy nyomorult Lazaris.” (*Foliopostilla*, 387b)

Az 1593-as bártfai énekeskönyvben az ünneptelen félétet a 156. lapon *Az Úristent magasztalom* [RPHA 154] kezdetű zsoltárfordítás nyitja, a *Voce mea ad Dominum clamavi* (Ps 76=77) parafrázisa. A *Vizsolyi Biblia* argumentuma szerint a próféta ezzel a zsoltárral a nyomorúság imádsággal való elviselésére tanít; vigasztalás Isten korábban tanúsított irgalmasságából meríthető: „Tanította az Istenec népét, az veszedelmes nyomoruságban mimodon kérie az Isten segítségét: ... szol az lélek nec az test ellen valo diadalmáruul, melly lélec magát erősiti az Istenec kegyelmes természetiuul, igeretiuul, és czelekedetiuul” (1590. I. 570b). Németi Ferenc verses parafrázisa illeszkedik Károlyi Gáspár nyilván későbbi értelmezéséhez, így viszont kapcsolatba hozható a vizsgált evangéliumi szakasz tanításával is:

„Ne fély azért háborúdban, / oh én lelkem nyavalyádban, / erős légy bizodal-
madban, / mert Istenec vagy kedvében. // Megszámlálta futásodat, / fel
jegyzötte siralmadot, / mind fel írta nyavalyádöt, / úgy viselte nagy gondodat.
// Ha kevésé ostorozott, / azzal töle el nem üdzött, / inkább kezéhez tanított, /
mint jó atya úgy oktatott.”⁸⁷

Annál is inkább, hogy a 76. (=77.) zsoltárban foglalt egyéni könyörgésre ráfelelnek a bártfai kiadásban következő zsoltárok, fölerősítve azt a bizonyoságtévő indulatot, ami a nyomorúságból támadó kétségesskedést már itt is átfordította a korábbi nagy szabadító tettek magasztalásába. Ezt folytatja a bártfai editio

⁸⁷ Bornemisza. 1582. 112b.

158. lapján a Zsoltárok könyvének egyik fenséges hymnusa, a *Benedic anima mea Domino* (Ps 102=103) verses parafrázisa, ez a „Szep hala adas az Istenec mind testi mind lelki aiandekiroi” (*Aki az Istent megismerheti* [RPHA 68]).⁸⁸ A gyülekezet kegyességi életébe mélyen beépült ez a zsoltár, még az úrvacsorai hálaadó imádságban is felhasználják a reformátusok.

„Jóllehet néha megsanyargatott, / sok kísértetet te reád bocsátott, / mint kegyes Atya megostorozott, / de ezzel téged kezéhez tanyított. // Bízál én lelkem az Úristenben, / igen irgalmas ő természetében, / es kesedelmes az büntetésben, czac hogy megjobbulj az te életedben. // Azért mindentől megóthalmazhat, / az bűn az ördög az halál nem árthat, / az tűz és az víz meg nem gyalázhat, / tömlök és fegyver minket el nem ronthat.”⁸⁹

Az evangéliumi szakaszhoz illeszkedik az *Akik bíznak az Istenben* (Ps 124=125 *Qui confidunt in Domino*) kezdetű zsoltárfordítás [RPHA 75] a bártfai kiadás 161. lapján. Ez a zsoltár is arról szól, hogy az engedelmesek és aláztosak nyomorúságaik közepette is megtartatnak: jók és gonoszok eltérő sorsát a versnyelvben a refrén megváltoztatása jeleníti meg.

„Sokszor esne kesertetben, / de őc el nem veszne abban: / iduözülne hitben // Mostan az ioc fegyelemben, tartatnac es fenyítékben: iduözülne hitben. // Tegye ezeckel iot VR Isten, / az kic biznac Szent Igedben: iduözülne hitben. // Akik kedig hitelenségben/ elne es nagy kevélységben, / mind el vesznek abban”⁹⁰.

A zsoltárokat a 162. lapon Batizi András szentegyházbeli dicsérete követi, *Áldott legyen mindörökké az Atya Isten* [RPHA 89] incipittel. Az evangéliumi textust magyarázó Bornemisza tanításához, vagyis a „gyakorta az kic mentül nagyob nyaualyaba vadnac, felotte nagy szerelmébe vadnac Istenec” gondolatkörhöz, episztolai idézettel kapcsolódik az ének:

„Bódogok azok az emberek kik Istentől tanulnak / Kik emberekben és cselekedetökben bíznyia nem akarnak, / De csak tulajdon ő irgalmas kegyelmességében. // Isten által szent Pál azt mondja egyik írásában, / Valakik kívánnak kegyesen élni Krisztus Jézusban, / Háborúságot nagyot szenvedenek itt ez világon”⁹¹

A bártfai kiadás 166. lapján következő közönséges isteni dicséret, Szerémi Illés *Amely embernek jó hite vagyon* [RPHA 94] kezdetű éneke nem pusztán a „Ki az

⁸⁸ Károlyi Gáspár summája a 103. zsoltárról: „Dáuid mind ő magát az töb szenteckel egybe, mind az szent Angyalokat indittyta ez énekben hala adásra, az nagy io tetemenyekért, mellyeckel volt és vagyon mindenkor Isten az ő annyá szent Egyházához, mely io tetemenyec vagy lelkiec vagy testiec, etc.” *Vizsolyi Biblia*. 1590. I. 581b.

⁸⁹ Bornemisza: *Enekek három ... i.m.* 117b.

⁹⁰ Uo. 122b. Károlyi argumentuma szerint a 125. zsoltár „Az Istenec erős es öröcke valo oltalmáról szol, mellyel oltalmazza az hiueket, hogy az hiuekne az ő nyomorusagokban io remensegec légyen és Istentől varianac.” *Vizsolyi Biblia*. 1590. I. 594a.

⁹¹ RMKT II. 56. 22–24., 37–39.

Krisztusnak zászlóját tarttya, /nagy háborúság gyakorta bántya, /mert ez világnak mindenkor ez módgya” strófával igazodik a vizsgált úrnapi evangéliumhoz. Ezt az éneket a *Foliopostilla* a Szentháromság-nap utáni 1. vasárnapon prédikáció elé ajánlja (387a), ráadásul az Eperjesi graduál is szerepelteti az aznapi *Cantiones* rubrikában (fol. 297).

A 2. számú táblázat csupán egy kísérlet tanulságait összegzi. Ha az 1593-as bártfai kiadás Szentháromság-nap utáni anyagán a *Foliopostilla* ugyancsak ünneptelen félévi énekutalásait szem előtt tartva halad végig valaki, akkor a két gyűjteményben bizonyosan fog találni azonos vasárnaphoz kapcsolható közös zsolnárokat és gyülekezeti dicséreteket. Kitartó kereséssel a megfelelések olyan (viszonylag szerény) rendszerét is létre lehet hozni, ami már erősíteni látszik azt az elképzelést, hogy a bártfai szerkesztő a vasárnap evangéliumi szakaszához igazodva állította egymás mögé az énekek kisebb-nagyobb, de ily módon funkcionálisan összetartozó csoportjait. Ilyen spekulatív olvasatot ki lehet alakítani az Eperjesi graduál támogatásával is. A graduál a Szentháromság napja utáni vasárnapokra az antifóna-sorozathoz pszalmódizálva előadandó zsolnárfordításokat és a *Cantiones* rubrikában hozzájuk illő gyülekezeti énekeket is kínál.⁹² A recitált zsolnárok közül csak kevés támogatja a most javasolt olvasási módot, ezek a fordítások hagyományosabb, középkori forrásokat követő liturgikus rendet idéznek föl és valósítanak meg.⁹³ Viszont a *Cantiones* rubrikába beosztott verses zsolnárfordítások és gyülekezeti énekek közül számos megfeleltethető az 1593-as bártfai kiadás metrikus zsolnáraival és gyülekezeti énekeivel, ráadásul a vasárnapok (így az evangéliumi szakaszok) sorrendjében, persze a megfelelések távolról sem rendszeresek. Az összefüggést érdemes úgy elképzelni, hogy ha valaki egymás alá írja az ünneptelen egyházi félév perikópás rendszer szerinti vasárnapi evangéliumi textusait⁹⁴ és az így kapott tengely mentén sorra veszi a *Foliopostilla* vagy az Eperjesi graduál énekutalásait, akkor e kísérleti készletből meglehetősen hiányokkal ugyan, de

⁹² A graduál 74 zsolnárból 54-et Káldi Györgytől vettek át az összeállítók. Ez általában azt jelenti, hogy a zsolnárszövegből készült antifóna is ugyanazt a fordítást követi. „A Szentháromság ünnepe utáni vasárnapokra írt hagyományosabb második sorozat 2-2 antifónája egy-két kivételtől eltekintve ugyancsak egyezik a Káldi-fordítással. Az első sorozatban olyan antifónákkal találkozunk, melyek Károlyi Gáspár fordítása nyomán készültek”. In Ferenczi: *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis ... i.m.* 26–28.

⁹³ Az Eperjesi graduál [463] és [477] számú recitált zsolnárfordításai esnek egybe a bártfai kiadás verses zsolnárfordításaival oly módon, hogy egyazon vasárnap evangéliumi szakaszát lehetne hozzájuk kapcsolni. Ezekon kívül még három esetben szövegekölés nélkül [„Huc pertinet Psa; 31 *Beati quorum remissae sunt iniquitates*” (f300); „Psal: 144 *Exaltabo te Deus meus*” (f302v); „Psal: 33 *Benedicam Dominum in omni tempore*” (f306)] ajánl a graduál olyan prózai psalmfordítást, amelyet a vasárnap homiletikumára nézve lehetne fedésbe hozni a bártfai kiadás soron lévő verses zsolnáraparafrízisával.

⁹⁴ A *Foliopostilla* szerkesztője az *Evangéliumok és epistolák* detrekői kiadását (RMNy 486) használta. Az Eperjesi graduál a wittenbergi lelkész és professzor, Boldisar Meisner második prédikációs kötetének (*Elmelkedések ... Lőcse 1641. RMK 1/719*) evangéliumi szakaszaiból készíti el a vasárnapokra írt antifónák második sorozatát.

kibontakoztatható az 1593-as bártfai énekeskönyv rendje a 156. laptól fogva. Nyilvánvaló, hogy még a *Foliopostilla* sem forrásként, hanem egy énekutaló gyakorlat analóg példájaként kerül itt szóba, ahogyan a későbbi graduál is.

Talán kitűnt a bártfai kiadás 156–166. lapjain lévő zsoltárok és dicséreték elemzéséből, hogy miközben az énekeket egyaránt hozzá lehet rendelni az első ünneptelen félévi vasárnap evangéliumi textusához, addig közöttük is bonyolult tematikus és textuális összehangzások mutatkoznak meg. A zsoltározás hazai XVI. századi szokásaira, valamint a zsoltárhasználat és az igehirdetés kapcsolódási pontjaira az 1593-as bártfai kiadás élesebb fényt vet, mint a zsoltárokat növekvő számozás szerint közlő, tehát funkcionálisan nem csoportosító énekeskönyvek.

A bártfai énekeskönyv lehetséges forrásaiba is bepillantást enged a Szentháromság napja utáni énekrend. Elképzelhető egy olyan olvasat, ami szerint itt az evangéliumi szakaszokhoz igazodó metrikus zsoltárfordítások közé a gyülekezeti énekeskönyvek vegyes, beosztatlan vagy közönséges szentegyházi dicséretei ékelődnek be, tematikus-funkcionális indokkal. A 340. laptól a bártfai szerkesztő Bornemisza énekeskönyvéből azokat a vegyes dicséreteteket szerepelteti, amelyek a detrekői második rend hosszú énekei közé elegyedtek, és főként magánajtatosságra valók. Innentől kezdve a bártfai editor munkája nem értékelhető a *Foliopostilla* levelein megfigyelhető énekutaló gyakorlat szempontjaival.

1. táblázat

Az 1593. évi bártfai énekeskönyv énekrendje a Foliopostilla énekutalásainak tükrében

(Összevetés az 1574-es és az 1582-es gyűjtemények énekrendjével)

Jelmagyarázat:

1a, adv. 1. préd. elé = A *Foliopostilla* 1a levelén jelzett éneket Bornemisza az adventi első vasárnap prédikációja elé ajánlja

90a, vízk. u. 2. úrnapi préd. elé = A *Foliopostilla* 90a levelén jelzett éneket Bornemisza a vízkereszt utáni 2. vasárnap prédikációja elé ajánlja

préd. e. vagy préd. u. = A *Foliopostilla* az éneket prédikáció előtt vagy után ajánlja

Az első táblázatban az ének szövege előtt, a másodikban az utána megadott szám az RPHA jelzete (ld. 11. jegyzet).

Adventustvl fogvan Christus születése napiaig, etc.

<i>Krisztus eljövéséről való szép dicséreték adventi énekrend (1593)</i>	1574	1582	1593	Foliopost
Himnus, Iam lucis orto sidere, etc. Notaiara. 584 Immáron a Nap feljövén	I. 5a	165b	1	--- ⁹⁵
Az Szentharomsagról való könyörges. 1404 Üdvözlég, örök Úristen	I. 103b	38a	1	1a, adv. 1. préd. elé
Az kerezteni igaz hitnek vallásáról. 910 Mi hiszünk az egy Istenben	I. 94b	33b	3	1a, adv. 1. préd. elé
Halaadás. 484 Hálát adunk teneked, örök Isten	I. 344a	50b	4	--- ⁹⁶
Vigasztalas. 1219 Semmit ne bánkódjál, Krisztus szent serege	II. 109b	146a	4	--- ⁹⁷
Azon notara. 654 Jer, mi kérjünk Szentleket, ... Te igaz	I. 316b	30a	6	1a, adv. 1. préd. elé
Az Wr Lelke napjára való Enek, Ad notam: Halgas meg mostan felséges Isten. 735 Kérlek és intlek mostan tégedet	II. 20b	69b	7	7a, adv. 2. préd. elé
Azonrol. az O keyes szüz Maria notaiára. 540 Hiszünk mind egy Istenben	I. 96a	34a	10	7a, adv. 2. préd. elé
Psalms 50. 550 Hogy panaszkodik a hatalmas Isten	II. 56a	100a	10	7a, adv. 2. préd. elé
Vgyan azonrol. 639 Jer, dicsérjük az Istennek Fiát	II. 29a	76b	13	14b, adv. 3. préd. elé
Ave Hierarchia. 17 A keresztyénségben igaz vallás a hitben	I. 97a	34b	17	14b, adv. 3. préd. elé
De adventu domini. Ad notam: Aue hierarchia. 1485 Vigan énekeljünk, Atya Istent dicsérjük	---	---	18	---
Ad initivm ineventis anni. 267 Dicsérjed az Úristent, Krisztus serege	---	---	19	---
Psalms 143. 492 Hallgasd meg, Atya Isten, a mi szükségünket	II. 87a	126b	20	20b, adv. 4. préd. elé
Az Izrael fiainak számlalásokrol. 921 Mi Urunk Jézus Krisztusnak	---	---	23	--- ⁹⁸

⁹⁵ Első előfordulása a *Foliopostilla* énekutalásai között a 268a levélen található, Bornemisza a feltámadás napja utáni 1. úrnapijára (Quasimodogeniti vasárnapra) ajánlja a vasárnap reggeli himnuszt a prédikáció elé.

⁹⁶ Első előfordulása a *Foliopostilla* énekutalásai között a 83a levélen, a vízkereszt napján tartandó prédikáció után. Az ének Huszár Gál és Bornemisza énekeskönyvében is prédikáció utáni dicséretként szerepel, a *Foliopostilla* is gyakran utalja utolsó ének gyanánt. A prédikáció textusa Máté evangéliumának 2. részéből a Krisztusnak pogányok előtt való megjelenését idézi meg. Az alkalmas énekek kiválasztásával és utalásával a textust olvasó Bornemisza olyan allegorézis megvalósításához fog hozzá, melyben az énekek annak a felhívásnak tehetnek eleget, hogy általuk „adgyunc halat, hogy nekünkis magat ki jelentette. Es keriuoc hogy naponkent iobban iobban igazgasson bennünkis ...”

⁹⁷ Első előfordulása a *Foliopostilla* énekutalásai között a 70b levélen, a vízkereszt előtti úrnapijára rendelt prédikáció után. Bornemisza itt olyan dicséreték között teremt énekutalásai révén kapcsolatot, melyek alkalmasak arra, hogy bennük „keservesen panaszkodgyunc az mi haborusaginkrolis”.

⁹⁸ A *Mi Urunk Jézus Krisztusnak szerelmes Atyja, Úristen* [RPHA 921] kezdetű ének az 1593. évi bártfai editio előtt az 1566-os (179. lap), az 1586-os (RMNy 582. 224. lap) és az 1590-es (260. lap)

Predikatio korra. 478 Hálaadásunkban rólad emlékezünk	II. 10a	60b	25	20b, adv. 4. préd. elé
Predikatio vtan, avagy először. 62 Adjunk hálát mindnyájan az Atya Úristennek	II. 11a	61b	26	20b, adv. 4. préd. elé
Predikatio vtan valo. 83 Áldott az Úristen örökké mennyekben	II. 1a	53a	27	26b, adv. 4. préd. elé

Az Christvs születeserül valo diczirettek.

<i>Krisztus születéséről való dicséretes karácsonyi énekrend (1593)</i>	1574	1582	1593	Foliopostilla
Himnvs. Veni redemptor gentium, notaiara. 695 Jövet népeknek megváltója, mutasd meg	I. 146a	---	28	---
Himnvs de nativite domini. A solis ortus cardine notaiara. 1371 Teljes e széles világon mind a Földnek	I. 210b	---	29	---
Alia de nativitate christi. Az Modulisemus notaiara. 649 Jer, mi dicsérjük, áldjuk és felmagasztaljuk	I. 170b	1a	30	27a, kar. este préd. elé
De nato parvulo. Esaia II. Ad notam: Simeon vala 1313 Szent Isaiás így ír Krisztusnak	I. 173b	3a	33	27a, kar. este préd. elé
Mas azonrol. 934 Mikor e széles világ kárhozatba esett volna	I. 179b	6b	36	27a, kar. este préd. elé
Grates nvnc omnes. 481 Hálát adjunk mindnyájan az Úristennek	I. 201a	15a	38	32a, kar. napjára 1. préd. elé
Alia. De nativitate Chri: 258 Dicséretes a gyermek	I. 183a	9a	38	32a, kar. préd. után
Invocatio spiritvs sancti. Jer, mi kérjünk Szentleket ... Ó igaz	I. 322a	31b	39	32a, kar. napjára 1. préd. elé
De nativitate Christi. 990 Mindnyájan örüljünk, hív keresztyének	I.181a	7b	40	---
Azon notara. 640 Jer, dicsérjük e mai napon a mi Urunkat	176b	5a	43	32a, kar. napjára 1. préd. elé
Nota Dies est laetitiae. 295 E nap nekünk dicséretes nap, bizony	184b	9b	46	32a, kar. préd. után
Natvs est nobis hodie. 1444 Úristen veletek	185b	10b	47	50a, kar. u. negyed- napra préd. elé
Iam cantemvs, Nota. 656 Jer, mindnyájan örüljünk	186b	11a	48	32a, kar. napjára 1. préd. elé

énekeskönyvekben jelent meg nyomtatásban. A *Foliopostilla* az adventi 4. prédikáció elé egy teljesen más éneket ajánl, *Mi Urunk, Jézus Krisztus, mint meg vagyon írva* [RPHA 920] incipittel. Ez a penitenciatartásra intő ének mint jellegzetes prédikáció utáni dicséret először Huszár Gál 1574-es énekeskönyvében jelent meg (II. 4a), innen veszi át Bornemisza (56a). Az 1593. évi bártfai kiadásban a 303. lapon szerepel. Nem lehetetlen, hogy a bártfai szerkesztő felcserélte a hasonló kezdetű énekeket. Ezt a feltevést két érv is erősíti. A *Mi Urunk Jézus Krisztusnak szerelmes Atyja, Úristen* incipitű ének a Várad-i és a két debreceni mintájú énekeskönyvben is hátul, a vegyes dicséretes között áll, ott, ahol a bártfai kiadásban a másik ének. Ellenben ennek a *Mi Urunk, Jézus Krisztus, mint meg vagyon írva* kezdetű dicséretnek dallamjelzete éppen az a *Hallgasd meg Atya Isten az mi szükségünket* [RPHA 492] kezdetű zoltárfordítás (Ps 142=143), mely a bártfai editio 20. lapján áll, a másik ének előtt, és amelyet a *Foliopostilla* is ugyanazon prédikáció elé ajánl éneklésre.

Mas azonrol. 799 Krisztus Jézus születék	188a	11b	50	50a, kar. u. negyednapra préd. elé
Mas, külömb notara. 449 Gyermekek születék e napon	---	---	51	---
Az puer natvs in Bethlehem Notaiara. 448 Gyermekek születék Bethlehemben, kin	190a	13a	52	50a, kar. u. negyednapra préd. elé
Mas azon notara. 243 Dávidnak ő városában	190b	13b	53	50a, kar. u. negyednapra préd. elé
Mas azonrol. Notaia Wristen veletek Kereztienek. 1218 Semmiből teremté az Úristen az embert	191b	14a	54	50a, kar. u. negyednapra préd. elé
Megis vgyan eckorra. 1445 Úristennek Szent Fia e nap nekünk születék	189a	12b	55	50a, kar. u. negyednapra préd. elé

Kis karacsonrvl valo diczirettek

Kiskarácsonyról való diczirettek kiskarácsonyi énekkend (1593)	1574	1582	1593	Foliopostilla
Kis karacsonrvl valo diczirettek. 906 Miatyánk, ki vagy mennyekben, te fiaid	I. 126b	46b	56	--- ⁹⁹
Natvs est nobis. 1066 Nekünk születék mennyei király, kit	216b	15a	57	64a, kiskarácsony préd. után
872 Megteljesíté az Atya Isten	I. 217a	15b	58	? ¹⁰⁰
Kis karacson napian valo himnvs, a solis ortus cardine, notaiara. 682 Jó Keresztények, kik vagyunk	I. 212a I. 218b	---	59	---

Vízkereszt napjára való diczirettek vízkereszt énekkend (1593)	1574	1582	1593	Foliopostilla
Vízkereszt napjára valo himnvs. Az hostis Herodes notaiara. 533 Heródes, dühös ellenség	I. 221a	---	59	---
Megis azon himnvs. 434 Gonosz, kegyetlen Heródes, született Krisztustól	I. 222a	---	60	---
Az Magyar Ország siralma kinek romlása az baluani imadasert es gonosz elet miat löt. 1368 Tekints reánk immár	II. 11b	62a	60	70b, vízk. előtti préd. elé
Psalms 79. 415 Felséges Isten, néked jelentjük, mi nagy	II. 71a	114a	62	70b, vízk. előtti préd. elé
Alia. Meg szabaduluan notara. 1300 Szánja az Úristen híveinek romlását	II. 119b	154a	64	70b, vízk. előtti préd. elé
Vgyan azonrol. 104 Atya Isten, tarts meg minket	I. 109b	40a	71	75b, vízk. előtti préd. után

⁹⁹ Az 56b levélen a *Foliopostilla* kiskarácsonyra [újév napjára első prédikáció elé] a *Miatyánk Atya Isten, vezérünk, Fiú Isten* [RPHA 903] kezdetű éneket ajánlja. Sztárai Mihály karácsonyi (!) diczirete a XVI. században csak 1574-ben (I. 192b) és 1582-ben (14b) jelent meg nyomtatásban.

¹⁰⁰ 64b lev. „Erről keresd meg az Eneket, mely vvy esztendő napiara valo, az WR Iesus megszabaditasarol.” Nem találtam ilyen témájú éneket. További megjegyzés a lapszálon: „Ezen könyvnc az vegebe megtalalod az wy esztendőről valo Enekeketis: Az töb eneket közt.”

<i>Házasságról való dicséretetek (1593)</i>	1574	1582	1593	Foliopostilla
Hazassagról való diczir: 626 Jámbor házások, meghallgassátok	II. 115a	150a	71	90a, vízk. után 2. úrnapi préd. elé
Azon Psalmvs 112. 207 Boldogok azok, kik Istent félik, es igaz hittel (Ps 127)	II. 84a	124b	75	90a, vízk. után 2. úrnapi préd. elé
Hazásoknak könyörgessekre való dicziret, es Ineklysek. 612 Istennek szent Lelke illetve szívemet	---	236b	76	---
Megis az hazassagról való dicziretettek es éneklések. Ad Notam, Diczirlek tégedet én édes Istenem nagy kegyelmes: 564 Igazságod szerint tartozol, Istenem	---	238b	78	---
Megis az hazassagról. ad notam: Irgalmaz Vristen immaron énnekem. 1224 Seregeknek ura, és erős Istene	---	239b	82	---
Megis vgyan ezenről, Ad notam: Nagy banatban Daudid mik: 1021 Mostan vettem, Uram, én ezt eszembe	---	240b	84	---
Megis mas, Az Iason éneke notaiara. 194 Bölcsnek ő mondási nekünk azt jelentik	---	---	85	---
Haborvsagnak ideien való könyörges. 497 Hallgasd meg mostan, felséges Isten	II. 19a	68a	88	97a, vízk. után 3. úrnapi préd. elé ¹⁰¹

<i>Vízkereszt után való dicséretetek (1593)</i>	1574	1582	1593	Foliopostilla
Psalmvs 121. 645 Jer, emlékezzünk, keresztyén (Ps 120)	II. 81a	121b	90	97a, vízk. után 3. úrnapi préd. elé
Psalmvs 90. 74 Aki veti segedelmét az Istennek (Ps 91)	II. 73a	115b	91	97a, vízk. után 3. úrnapi préd. elé
Psalmvs 130. 409 Felséges Isten, hozzád kiáltunk nagy (Ps 129)	II. 85b	125b	93	101b, vízk. után 3. úrnapi préd. után
Avfer immensam, etc. 1469 Vedd el, Úristen, rólunk haragodat	II. 2a	54a	94	101b, vízk. után 3. úrnapi préd. után
Psalmvs 143. 492 Hallgasd meg, Atya Isten, a mi szükségün- ket (Ps 142)	II. 87a	126b	95	102a, vízk. után 4. úrnapi préd elé ¹⁰²
Psalmvs 46. 392 Erős várunk nekünk az Isten (Ps 45)	II. 54b	99a	97	107b, vízk. után 4. úrnapi préd. után ¹⁰³

¹⁰¹ Fölötte élőféjként *Az hazasságról való Diczirettek.* áll, de nyilván nem oda tartozik az ének, hanem már a következő tömbbe. A vízkereszt utáni 3. úrnapiján a prédikáció textusa Máté evangéliumának 8. részéből való, az ebben foglalt téma köré csoportosul a *Foliopostilla* által utalt többi ének is: „Az Vr Christusnac czuda teteleről az pokloson, es az szazadoson, kic keptelen nagy szükségben segítsegi hiuan az Vr Christust, czuda keppen meg segitetenec”. (*Foliopost.* 97a lev.)

¹⁰² A *Foliopostilla* 102a levelén található az az éneklajstrom és -osztályozás, mely az 1593. évi bártfai editio előszava helyett áll. Ettől a terjedelmes felsorolástól függetlenül, „Mostani Enec” megjegyzéssel utalja Bornemisza a 142. (=143.) zsoltárt a prédikáció előtti éneklésre. Egyébként az ének már szerepel a bártfai kiadás 20. lapján, az adventi csoportban is.

Az balvany imadok ellen. 411 Felséges Isten, mennynek, földnek Ura és embereknek	I. 345a	51a	98	107b, vízk. után 4. úrnapi préd. után
Az Mi Attyankrol. Ad Notam: Szükség meg tudnrunk iduössegek dolgat. 914 Mi kegyes Atyánk, kit vallunk hitünkben	I. 122b	33b	99	110a, vízk. után 5. úrnapi préd. elé
Psalms 1. 203 Bodog az olyan ember az Istenben, ki gonoszoknak (Ps 1)	II. 32b	79b	100	--- ¹⁰⁴
Psalms 51. 1436 Úristen, irgalmazz nekem a te (Ps 50=51)	II. 57b	101b	101	117a, vízk. után 6. úrnapi préd. elé
Psalms 51. 979 Mindenható Úristen, szívünk retteg (Ps 50=51)	II. 58a	102a	102	117a, vízk. után 6. úrnapi préd. elé
Psalms 6. 1306 Szent Dávid király bűnei ellen így (Ps 6)	II. 34b	81a	103	155a, vízk. után 10. úrnapi préd. elé
Az Tizparanczol: notara. 905 Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, kik	I. 124b	H7b	106	155a, vízk. után 10. úrnapi préd. elé
Hogy az Isten az o hiveit minden gonoztul meg otalmazza. 1126 Ó mindenható Isten, ki a te	II. 3a	55a	107	passim
Vallas tetel Istennek előtte 977 Mindenható Úristen, mi bűnös emberek	I. 117b	44a	108	208b, úrvacsora 3. préd. elé Palmarum után

<i>A kommunikáláskor való dicséretetek (1593)</i>	1574	1582	1593	Foliopostilla
A commvnicalaskor valo isteni dicziret. 671 Jézus Krisztus mi üdvösségünk, egyetlen	I. 206a	48a	110	198a, úrvacsora 1. préd. elé Palmarum után

Az Chri: kinszenvedeséről való diczirettek.

<i>Krisztus kinszenvedéséről való dicséretetek (1593)</i>	1574	1582	1593	Foliopostilla
Cantiones de passione Iesv Christi, ad notam: Patris sapientia 114 Atyának bölcsessége isteni bizonyosság	---	---	112	---
Mas, az Lavv tibi Christe, qui patris, notaiara. 263 Dicséretet mondjunk Atya Istennek	---	---	114	---
Mas, azon notara. 1430 Uram Jézus Krisztusom, én édes Megváltóm	---	---	115	---

¹⁰³ A *Foliopostilla* 102a levelén található éneklajstromtól függetlenül, „Utolsó Eneck” megjegyzéssel ajánlja Bornemisza.

¹⁰⁴ A *Foliopostilla* a 117a levelén nem az 1. zsoltárt, hanem a *Boldog az olyan ember ez világon* [RPHA 199] kezdetű 31. (=32.) zsoltárt ajánlja. Ez a bűnbánati zsoltár, melyet Bornemisza a katekizmusi énekek közé is betold énekgyűjteményében (H6a), tematikailag jobban illik az 51. (bűnbánati) zsoltárhoz, melyre vele együtt utal a *Foliopostilla*. Ennek ellenére —nem kizárt, hogy a hasonló incipit okozta tévedésből— a bártfai kiadásban az 51., majd a szintén bűnbánati 6. zsoltárt az 1. előzi meg.

Alia de passione ex cap: 18. Hieremie et 2. Sap: 1195 Régi időben megírta Jeremiás szent Próféta	---	---	116	---
Mas, Az Patris sapientia notara. 147 Az Úr Jézus Krisztusnak kínját	---	---	117	---

Az Christvs fel tamad: valo dicziretek.

<i>Krisztus feltámadásáról való dicséretetek (1593)</i>	1574	1582	1593	Foliopostilla
De triumphali resvrectione Christe, ad notam: Surrexit. 235 Csodálatos nagy bölcsesség	I. 269a	16a	120	229a, feltámadás 1. préd. elé
Mas, azon. 792 Krisztus feltámadá, mi bűnünket elmosá, ő szent	I. 272a	18a	123	---
Mas, azon notara. 794 Krisztus feltámadá, nekünk örömet ada	I. 276b	20a	124	242a, feltámadás 3. préd. elé
Vgyan azonrol. 786 Krisztus feltámadá, ki értünk meghalt vala,	I. 277b	21a	125	249b, feltámadás 4. préd. elé
Azon notara. 817 Krisztust megfeszíték kegyetlen zsidó népek	I. 279b	22a	127	249b, feltámadás 4. préd. elé
Christvs iam svrrexit. 784 Krisztus feltámadá igazságunkra	I. 275b	19b	128	229a, feltámadás 1. préd. elé
Mas azonrol. 791 Krisztus feltámadá, mi bűnünket elmosá, szent	I. 273b	19a	129	---
Mas azonrol. 782 Krisztus a mi bűneinkért meghala	I. 281b	23a	130	249b, feltámadás 4. préd. elé
Christvs iam svrrexit. 476 Hálaadásokkal mi énekeljünk	I. 303a	27a	132	---
Svrrexit Christvs hodie. 665 Jézus Krisztus feltámadá, alleluja	---	---	134	---
Vgyan akkoron valo dicz: 294 E nap mi mind örüljünk	---	---	135	---
Vgyan az Christvs feltamadaskort. 790 Krisztus feltámadá, mi bűnünket elmosá, és kiket ő	I. 283a	23b	136	229a, feltámadás 1. préd. elé
Megis az Christvs feltamadasarul. 813 Krisztus Urunk feltámadá	---	---	137	---

Az Chri: mennyben fel mene: valo dicziretek.

<i>Krisztus mennyben felmenetelére való dicséretetek (1593)</i>	1574	1582	1593	Foliopostilla
De ascensione, hymnvs: Festum nunc celebre. 1022 Mostani nagy ünnep és a jeles örömök	I. 295a	---	137	---
Alia de ascensione Christi. 808 Krisztus mennybe felmene ... ül Atyjának	I. 299a	24b	138	323a, mennybem. préd. elé
Christvs svrrexit pridie. 806 Krisztus mennybe felmene ... Atyjával	I. 301a	26a	140	323a, mennybem. préd. elé
Ascendit Christvs hodie. 809 Krisztus mennybe ma felmene, alleluja	---	---	142	---

<i>Pünkösd napjakra való dicséretetek (1593)</i>	1574	1582	1593	Foliopostilla
Pünköst innepire való énekles, Surrexit Christus hodie, notaia 36 A pünkösdnek jeles napján, alleluja	---	---	142	---
Spiritvs sancti gratia. 44 A Szentléleknek kegyelme apostoloknak	---	---	143	---
Az Attya mindenható Wr Istentül szent lelket kérni, ad notam: Spiritus S. gratia. 1185 Pünkösdnap a Szentlélek Úristen	---	---	144	---
Antiphona de spiritvs. (?) Jövel Szentlélek Úristen, töltsd be a te híveidnek	---	---	145	---
Hymnvs az Sz. lelekről. 700 Jövel, Szentlélek Úristen, látogasd meg	I. 313b	---	145	---
Mas vgyan azonról. 699 Jövel, Szentlélek Úristen, ki Atyával	147b	32b	146	345a, pünkösd 1. préd. elé
Invocatio spiritvs sancti. 697 Jövel, Szentlélek Isten, tarts meg minket	I. 315	---	147	---
Invocatio spiritvs s. 774 Könyörögjünk az Istennek Szentlelkének	I. 319a	29b	148	345a, pünkösd 1. préd. elé
Invocatio spiritvs s. 702 Jövel, Szentlélek Úristen, lelkünknek vigass	I. 320a	28b	149	345a, pünkösd 1. préd. elé
Mas diczeret. 731 Keresztyének, kik vagytok	I. 318b	31a	149	345a, pünkösd 1. préd. elé

<i>A Szentháromságról való dicséretetek (1593)</i>	1574	1582	1593	Foliopostilla
Az Szent háromságról. Hymnvs: O lux beata Trinitas. 1102 Ó dicsőséges Szentháromság	I. 328a	---	151	---
Antiphona az Sz. Haromságról. (?) Téged egynek állapotban	I. 6a	---	152	---
Hymnvs. 1124 Ó mi szent Atyánk, kegyes és kegyelmes	I. 327	---	152	---
Hymnvs. 1403 Üdvözlégy örök Atya Isten	I. 329b	---	152	---
Azonról Salve mater notaiara. 577 Imádunk mi téged, Szentháromság	I. 108b	39b	153	369a, Szenthár. 1. préd. elé
Az keresztien hitnek formaia. 65 Aki akar üdvözülni	I. 102a	37a	154	369a, Szenthár. 1. préd. elé

2. táblázat

Az 1593. évi bártfai kiadás énekrendje Szentháromság napja után

(Összevetés a *Foliopostilla* és az *Eperjesi graduál* Szentháromság napja utáni énekutalá-
saival és perikópáival, továbbá az 1593 előtti énekeskönyvek egyes résztömbjeivel)

Jelmagyarázat

Szh. utáni 1. és Lk 16,19–31 = Szentháromság napja utáni első vasárnap és az aznapi perikópa

préd. e. vagy préd. u. = A *Foliopostilla* az éneket prédikáció előtt vagy után ajánlja

Cantio = Az Eperjesi-graduál rubrikarendszere gyülekezeti énekként ajánlja a vasárnaphoz

[463] = Az Eperjesi-graduál tételszáma, itt pszalmodizálva előadott prózai zsolnáfordítást jelöl

LF = A *keresztyeni gyülekezetben...*, Várad, 1566. (RMNy 222)

Szeg = *Enekes könyv...*, Debrecen, 1569. (RMNy 264)

HG I. és II. = A *keresztyeni gyülekezetben...*, Komjáti, 1574. (RMNy 353), I. graduál, II. gyűl. ék.

Born = *Enekes három rendbe...*, Detrekő, 1582. (RMNy 513)

582: = *Énekeskönyv...*, Debrecen, c. 1586. (RMNy 582)

640: = *Énekeskönyv...*, Debrecen, 1590. (RMNy 640)

648: = [*Énekeskönyv*. Red. Beythe István.] [Monyorókerék c. 1590.] (RMNy 648)

X = metrikus zsolnáfordítások, az énekeskönyvekkel való összevetés szempontja most közöm-
bös, hiszen 1593 előtt minden énekeskönyv növekvő számsorban hozza őket

lap	Szentháromság napja utáni énekrend az 1593-as bártfai gyűjteményben	Szh. utáni úrnapi evangélium	Foliop. ajánlja	Eperj.G. ajánlja	Forrás? Tömb?
156	Az Úristent magasztalom (Ps 76=77) 154 — Németi Ferenc				X
158	Aki az Istent megismerheti (Ps 102=103) 68				X
161	Akik bíznak az Istenben (Ps 124=125) 75				X
162	Áldott legyen mindörökké az Atya Isten 89 — Batizi András				X
165	Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemi 61				Szeg 202 640:242
166	Amely embernek jó hite vagyok 94 — Szerémi Illés	Szh. utáni 1. Lk 16,19–31	387a préd. e.	f297 Cantio	Szeg 211 640:248
167	Atya Úristen, mennybéli Teremtőnk 110				LF 175 640:258
168	Adj, Úristen, Szentlelket 60				LF 176 ¹⁰⁵ 640:175
169	Benned bízom, Uram Isten (Ps 30=31) 171 — Thordai Benedek				X
171	Csak tebenned, Uram Isten, vagyok 22				640:193
172	Ó, Úristen, tekints hozzánk (Ps 11=12) 1139	Szh. utáni 2. Lk 14,16–24		f298 ^v [463]	X
173	Emlékezzél meg, Úristen, a mi nagy gyarlóságunkról (Ps 11=12) 365	Szh. utáni 2. Lk 14,16–24		f298 ^v [463]	X

¹⁰⁵ Az 1566-os Várad-i-ék. 176. lapján a *Jövel Szentlélek Úristen* kezdetű ének található. Az *Adj Úristen Szentlelket* kezdetű ének nyomtatásban az 1574-es graduál-énekeskönyvben jelent meg először. Bornemisza után csak az 1590-es debreceni mintájú énekes (RMNy 640) veszi át az *In-vocationes Spiritus Sancti* feliratú tömbben.

175	Boldog az ilyen ember e világon (Ps 31=32) 199 — Szegedi Gergely	Szh. utáni 4. Lk 6,36–42		f300 ¹⁰⁶ Cantio	X
177	Dicsérd az Istent mostan, ó, én lelkem (Ps 145=146) 251				X
178	Boldog az ilyen ember ő lelkében (Ps 111=112) 2 — Szegedi Gergely	Szh. utáni 4. Lk 6,36–42	427b préd. e.		X
180	Dávid prófétának imádkozásáról (Ps 29=30) 242 — Szegedi Gergely				X
181	Boldog a férfiú, ki féli az Istent (Ps 111=112) 195				X
183	Háborúsága Dávid királynak egykoron nagy (Ps 50=51) 470 — Hartyáni Imre	Szh. utáni 3. Lk 15,1–10	413a préd. e.	f299 Cantio ¹⁰⁷	X
185	Bűnösök, hozzád kiáltunk (Ps 129=130) 14	Szh. utáni 3. Lk 15,1–10	427b préd. u.	f299 Cantio ¹⁰⁸	X
186	Emlékezzél, Úristen, hívedről 368				LF 181 640:262
187	Magasztaljuk az Uristent már hívek 848 — Dobokai Mihály				LF 168 640:263
189	El bemegyünk nagy örömben 329				582:248 640:195
190	Fohászkodom hozzád, Uram, Istenem (Ps 41=42) 421				X
191	Hallgass meg minket, nagy Úristen 503				+ ¹⁰⁹
192	Irgalmazz, Úristen, immáron énnekem (Ps 56=57) 590 — István deák				X
194	Mennynek és Földnek nemes Teremtője, és mindeneknek kegyelmes 896				640:191
195	Hálát adok neked, Úristen 482 — Szegedi Kis István				HG II. 105b Born 142b
196	Jer, örvendezzünk az Úristennek (Ps 94=95) 657 — Huszár Gál				X
197	Hálát adunk neked, mindenható, irgalmas Úristen 483	Szh. utáni 5. Lk 5,1–11	438b préd. e.	f301 ^v Cantio	640:255
201	Keresztyéneknék Istene (Ps 79=80) 732				X
202	Bátor érted, Uram Isten, kárt vallanék 167 — Batthyány Orbán				LF 171 HG II. 108b Born 145a 640:242
203	Emlékezzél meg, mennybéli Isten 363				640:202

¹⁰⁶ „Huc pertinet Psal; 31 Beati quorum remissae sunt iniquitates”, in Ferenczi: *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis ... i.m.* 317.

¹⁰⁷ A *Foliopostilla* (413a) és az *Eperjesi graduál* egyaránt ajánlja a Szentháromság utáni harmadik úrnapijára a Ps 50=51 (*Miserere mei Deus, secundum magnam misericordiam tuam*) egy másik parafrázisát is: *Úristen, irgalmazz nekem*, in Ferenczi: *Graduale ... i.m.* 315.

¹⁰⁸ A Ps 129=130 egy további fordítását ajánlja mind a *Foliopostilla* (427ba), mind az *Eperjesi graduál* a Szentháromság utáni harmadik úrnapijára: *Felséges Isten hozzád kiáltunk*.

¹⁰⁹ Pünkösdi invocatio, a bártfai gyűjtemény előtt az 1590-es debreceni mintájú énekeskönyvben az *Invocaciones Spiritus Sancti* feliratú tömbben.

204	Mikoron Dávid Saul előtt futna (Ps 33=34) 945 — Szegedi Gergely				X
207	Járuljunk mi az Istennek szent Fiához 632				582: 246 ¹¹⁰
208	Jóllehet nagy sokat szoltunk Dávidról (Ps 41=42) 691				X
210	Minden népek örülvén tapsoljanak (Ps 46=47) 963				X
211	Nagy bánatban Dávid mikoron vala (Ps 37=38) 1024 — Szegedi Gergely				X
213	Mindenek meghallják és jól megtanulják (Ps 126=127) 968	Szh. utáni 5. Lk 5,1–11		f301 ^v Cantio ¹¹¹	X
214	Keresztyének, kik e Földön lakoztok (Ps 112=113) 729				X
215	Minden hív keresztyének, meghalljátok (Ps 127=128) 960				X
216, 307	Légy irgalmas, Úristen, minékünk (Ps 50=51) 834 — Szegedi Lajos				X
217	Nagy keserves szívvel könyörgének (Ps 43=44) 1035 — Németi Ferenc				X
221	Mely igen jó legyen az egyenesség (Ps 132=133) 879				X
223	Nagy hálaadással magasztallak téged, én Istenem (Ps 144=145) 1031 — Németi Ferenc	Szh. utáni 7. Mk 8,1–9		f302 ^v Cantio, Ps ¹¹²	X
226	Hajtsd meg, Úristen, kegyes füleidet 475				LF 177 640:259
226	Hallgass meg minket, Úristen, tekints reánk 505				Born 254b 640:280
228	Keserves szívvel Magyarországon mondhatjuk magunkról 739				640:199
230	Mikoron a szent Dávid megismeré (Ps 148) 943				X
231	Örök Isten, figyelmezzél az én segítség- gemre (Ps 69=70) 1150				X
232	Úristen, légy most mivelünk (Ps 70=71) 1439 — Szegedi Gergely				Born 135b
235	Ünszol minket Dávid próféta a zsoltár- könyvben (Ps 116=117) 1417				X
236	Mint kívánkozik a szarvas a kútfejekhez (Ps 41=42) 996 — Chasee Miklós				X
237	Szent Dávid próféta éneklő könyvének huszonharmad részében (Ps 22=23) 1309 — Sztárai Mihály	Szh. utáni 7. Mk 8,1–9		f302 ^v , Cantio	X

¹¹⁰ Pünkösdi invocatio, amely a bártfai gyűjtemény előtt csak az 1586-os és az 1590-es debreceni mintájú énekeskönyvben az *Invocaciones Spiritus Sancti* feliratú tömbben van meg.

¹¹¹ Az Eperjesi graduál ugyanekkorra a Ps 126=127 próza fordítását is ajánlja: „[477] Psal. 126. *Nisi Dominus aedificaverit domum*”, in Ferenczi: *Graduale ... i.m.* 319.

¹¹² „Psal: 144 *Exaltabo te Deus meus*”, in Ferenczi: *Graduale ... i.m.* 321.

240	Szent Dávid próféta háborúságában, imádkozik vala (Ps 3) 1310	Szh. utáni 7. Mk 8,1–9	455a préd. e.		Szeg 213 HG II.101b Born 139b (640:89)
241	Kegyelvezz meg nekünk, nagy Úristen 720				640:204
243	Minden embernek illik ezt megtudni 957 — Dévai Mátyás				640:214
245	A mi mesterünk minket arra int 5				Szeg 206 HG II.110b Born 146b 640:245
246	Nagy Úristen, ne hagyj minket 1042				Szeg 208 HG II.100a Born 138a 640:247
247	Úrnak szolgálai, no, dicséjétek mindnyájan az Urat (Ps 133=134) 1447				LF 176
248	Magasztallak, én Istenem 850				Szeg 189 640:229
251	Ó, mint keseregnek most a keresztyének 1127 — Szegedi Kis István	Szh. utáni 8. Mt 7,15–23		f303 ^v Cantio	Szeg 192 640:232
252	Ne hagyj elesnem, felséges Isten, keserűségemben (Ps 70=71) 1052 — Nagybáncsai Mátyás				Born 227b 640:265
254	Régen ó törvényben, Mózesnek könyvében (Ps 8) 1193				X
256	Mikor a zsidó nemzet tartatnék Babilóniában 926	Szh. utáni 10. Lk 19,41–47	493a, préd. e.	f305 Cantio	640:273
261	Könyörgünk neked, Istennek szent Fia 771				640:270
262	Ó, mely igen rövid volt, lám, e világ 1121	-Szh. utáni 9. Lk 16,1–9 -Szh. utáni 11. Lk 18,9–14	482a, préd. e.	-f303 ^v , Cantio -f305 ^v , Cantio	Szeg 194 HG II.111b Born 147b 640:233
264	Számkivetésre Dávid megyen vala (Ps 7) 1298 — Szegedi Gergely				HG II. 93b Born 131b
267	Tekints reám, Istenem (Ps 9=10) 1366 — Szegedi Gergely				HG II. 95a Born 133a
269	Tebenned bízom, én Istenem (Ps 30=31) 1360 — Tesini Imre	Szh. utáni 11. Lk 18,9–14		f305 ^v , Cantio	X
270	Szükség megtudnunk üdvösségnek dolgát 1348				640:206
272	Örök Atya Isten, kérlek téged a te szent nevedért 1148				(Szeg 201) HG II. 107a Born 144a (640:240)
274	Ó, Izrael, szerető népem 1114				640:271
276	Segítségül hívjuk a mennybéli Istent 1215				Szeg 177 HG II. 101a Born 138b 640:222
277	Uram Isten magasságban 1427 — Tordai Névtelen				Szeg 209

280	Tanulj meg, te, az úton elmenni 1356	Szh. utáni 11. Lk 18,9–14	505a, préd. e.	f305 ^v , Cantio	640:212
281	Szükség keresztyéneknek tudakozni 1345 — Szegedi Gergely				Szeg 181 HG II. 104a Born 141a 640:227
283	Minden állat dicsér, Úristen, tégedet (Ps 143=144) 952				X
287	Uram Isten, miért bocsátál reám (Ps 3) 1428 — Újlaki Péter				Szeg 214 HG II. 102b Born 140a
288	Mely csalárd e világ, ó, emberi állat, mit ragaszkodol hozzá 875				(648:39a)
291	Téged, Úristen, mi, keresztyének, dicsé- rünk és áldunk 1364				X
292	Sok nyilvánvaló bizonyosságokkal Szent (Ps 35=36) 1263 — Sztárai Mihály				X
294	Könyörögjünk Istennek hitből a könyör- géssel 775				Born 47a
295	Minden embernek illik ezt megtudni 957 — Dévai Mátyás				X
297	Az Istennek nagy jóvótát beszélem 140 — Katage Anna				Born 231a
299	Úristen, kérünk a te szent nevedért (Ps 53=54) 1437				X
300	Követi vala népnek soksága Krisztusnak csodáit 781				Born 58b
301	Dicsérd az Istent, te, hív keresztyén 252				Born 57b
301	Megbántunk, Isten, szüntelen tégedet 859	Szh. utáni 12. Mk 7,31–37		f306 ^v , Cantio	Born 56a
303	Mi Urunk, Jézus Krisztus, mint meg va- gyon írva 920				Born 56a
304	Az Izraelnek népe régenten ó törvény- ben (Ps 123=124) 142				X
305	Tekints reám, Istenem, nyavalyámban (Ps 9=10) 1366 — Szegedi Gergely				X
307	Légy irgalmas, Úristen, minekünk (Ps 50=51) 834 — Szegedi Lajos				X
308	Szabadíts meg és tarts meg, Uram, Isten (Ps 11=12) 1295 — Sztárai Mihály				X
310	Uram, benned még az én reménységem 1425 — Palatics György				Born 153a
312	Az Úristen nekem édes táplálóm (Ps 22=23) 152				X
313	Mindenkoron áldom az én Uramat (Ps 33=34) 983 — Sztárai Mihály	Szh. utáni 12. Mk 7,31–37		f306, Ps 3 ¹¹³	X
316	Sok jótéteményen nagyon csodálkozáván (Ps 64=65) 1259 — Sztárai Mihály				X
318	Meghallgassad az én imádságomat (Ps 63=64) 863 — Sztárai Mihály				X

¹¹³ „Psal: 33 Benedicam Dominum in omni tempore”, in Ferenczi: *Graduale ... i.m.* 326.

320	Krisztus, ki vagy nap és világ, és éjnek 801				---
321	Sokan vannak most olyatén emberek (Ps 14=15) 1283 — Sztárai Mihály				X
322	Drága dolog az Úristent dicsérni (Ps 146, Ps 147) 291 — Skarica Máté/Sztárai Mihály				X
325	Mostan emlékezem a mulandó időkről 1012 — Reaid Mihály				---
326	Emlékezzél, mi történék, Uram, mi ér- tünk 366				Born 63a 640:267
329	Bizodalmunk a hatalmas Istenben (Ps 31=32) 178 — Baththyány Orbán				X
331	Siess, nagy Úristen, én segítségemre (Ps 68=69) 1231 — Barát István				X
333	Mostan hozzád felkiáltak, felséges Úris- ten (Ps 27=28) 1017 — Sztárai Mihály				X
334	Ki bírod mennyet és az egész Földet (Ps 8) 741				X
335	Szentháromság és csak egy Istenség, kit emberi elme 1326				(X)
336	Könyörülj, Úristen, mi rajtunk, és a te szent áldásodat (Ps 66=67) 777				X
337	Mely igen jó az Úristent dicsérni (Ps 91=92) 878 — Sztárai Mihály				X
338	Felséges Isten, mennynek, Földnek Ura, ki mindeneknek 413				(HG I. 68a)
340	Panaszolkodunk most országunknak ily nagy 1171 — Bornemisza Péter				---
345	Mennyei felségnek Ura és Istene 889 — Móric Lőrinc				---
347	Ó, mennyei nagy boldogság 1123				---
348	Néked, mennyei szent Atyánk, könyör- günk 1062 — Dézsi András				Born 255b
349	Neked könyörgünk, teremtő Istenünk 1061				---
349	Nézz mireánk, Úristen, kegyelmesen 1079				Born 252b (640:210)
350	Dicsérlek tégedet, én édes Istenem, nagy kegyelmesség 281 — Dóczy Ilona				Born 254a
352	Láss hozzám, Úristen (Ps 70=71) 825 — Ládonyi Sára				Born 167a
354	Ó, én két szemeim, ti az Úrra nézzetek (Ps 26=27) 1110 — Pap Benedek				Born 256b
355	Uram Isten, ki igértél oltalmat 1426				---
356	Mondjatok dicséretet, keresztyének, az Úristennek 105				---
357	Hallgasd meg mostan mi könyörgésün- ket 498				Born 54b
358	Irgalmasságnak Istene 588				---

359	Gondolkodjál, ember, a te bűneidről 431				---
361	Az én életemnek minden idejében 125				---
362	Hallgassátok szent Dávidnak mondását 507				Born 257b
363	Hatalmas Úristen, rólad emlékezünk 526				---
366	Senki ne bízzék jó szerencséjében 1220				Born 249a
367	Mindenkor tebenned bízom, Uram Isten 981 — Keresztúri Mihály				---
370	Penitenciát, kik tartani akarnak 1177 — Békési Péter				---
372	Dicsérjük mindenkor a mi Istenünket 277 — Szerémi Illés				---
374	Mennybéli Úristen, hallgass meg enge- met az én könyörgésemben 885				Born 226a
376	Emlékezzél meg, te gyarló ember, a te Is- tenedről 364 — Szerémi Illés				---
377	Kegyelmes Megváltó, irgalmas Úristen, már teneked könyörgünk 713				---
378	Tekints reánk, nagy Úristen, kegyes szemeiddel 1369 — Tolnai				---
379	Ébredjél fel, világ, bűneidből 308 — Nemes Imre				---
380	Aldott légy, Úristen, a magas mennyben 87				---
381	Látod, mely rövid, mulandó e világ 830 — Tasnádi Péter				---
382	A gonosz természet megromlásáról 7				---
386	Siess énhozzám, Istenem 1228 — Silvai Péter				---
389	Hálát mi adjunk az Atya Istennek 487				Born 225b
391	Emlékezzél, kérlek, ó, emberi állat 362				(648:46a)
391	Hálát adunk, Úristen, teneked 486				---
394	Ember, emlékezzél utolsó napodról 341				Born 249b (640:298)
397	Tudjuk, Uram Isten, hogy mind meg kell halnunk 1389 — Tseh				
397	Úristen, áldj meg minket irgalmassá- godból (Ps 66=67) 1434				